

סדר היום החדש של הנהגת הציונות הדתית

תקציר

מאמר זה סוקר את סדר יומה של הנהגת הציונות הדתית מראשית היווסדה ועד ימינו, ובמיוחד את יחסה לזרם המרכזי החילוני של התנועה הציונית. המאמר מציג עדכון לטענה המקובלת שלפיה עלייתו של גוש אמונים היא זו שמסמנת את המהפך בסדר יומה של הנהגת הציונות הדתית. לטענת המאמר, החל באמצע שנות התשעים וביתר שאת לאחר השלמת תוכנית ההתנתקות, סדר יומה של הנהגת הציונות הדתית עבר, שוב, תמורה עמוקה - עד לתקופה זו שאפה ההנהגה הציונית-דתית להשתלב בזרם המרכזי של התנועה הציונית ובהובלתו; ואולם כיום היא מבקשת להחליף את הזרם המרכזי מתוך תפיסה כי תוקפו הרעיוני פג. לתמורה זו מספר השתמעויות פוליטיות ורעיוניות שאותן סוקר המאמר.

Abstract

The following paper discusses the attitudes of religious-Zionist leadership to the general Zionist movement, from the movement's inception to contemporary times. Adding to the common view which locates the revolution within religious Zionism in the rise of *Gush Emunim*, this paper argues that another most significant shift in the relation of religious Zionism to general Zionism occurred recently, in the aftermath of the Oslo Accords (1992–1994) and the Disengagement Plan (2005). Up to this period, the religious-Zionist leadership aspired to collaborate with mainstream Zionism and integrate from within. In the recent decade however, the goal of religious Zionist leadership has become to replace mainstream Zionism, which has largely expired in their view. This shift entails several political, organizational and public implications, which are discussed in outline below.

א. מבוא

החל בראשיתה של התנועה הציונית התייחדה הציונות הדתית מיתר האורתודוקסיה בבחירתה להצטרף למפעל התחייה הלאומי, למרות אופיו החילוני המובהק. דומה כי שותפות זו רק התהדקה מאז שהוקמה מדינת ישראל, ומחויבותה של הציונות הדתית למדינה היא מן המוסכמות שאינן צריכות ראייה.¹ מקובל לסמן את שנות השישים, ובתוכן מלחמת ששת הימים (1967), לידת מפעל ההתנחלות מעבר לקו הירוק (1968) והיוסדות גוש אמונים (1974), כנקודות ציון לתמורה עמוקה שחלה בדרכה ובהנהגתה של הציונות הדתית.² בנקודה זו ממקם למשל דב שוורץ את המעבר מפסיביות לאקטיביות בציונות הדתית,³ ואת שינוי מעמדה מפריפריה למרכז החברה הישראלית.⁴ אליעזר דון יחיא מערער על מרכזיותה של מלחמת ששת הימים לתמורה המדוברת, אולם ממקם אותה גם הוא בתקופה האמורה (1970).⁵ אריאל פיקאר טען לאחרונה כי מלחמת ששת הימים מסמנת שינוי עמוק ביחס אל הנוכרי בהלכה הציונית-דתית.⁶ למחקרים אלו מצטרפים גם חיבורים בעלי אופי עיתונאי המגיעים למסקנה דומה.⁷ יש בקביעה זו צדק מסוים, הן מבחינה רעיונית הן מבחינה פוליטית. אולם בעת האחרונה מתרבות העדויות למהפכה נוספת בחזונה של הנהגה זו. השינוי הנוכחי ופוטנציאל השפעתו על דמותה של מדינת ישראל בכללה עמוקים לא פחות.

במאמר זה אראה כי בשל גורמים שונים, ובמרכזם החתימה על הסכמי אוסלו וביצועה של תוכנית ההתנתקות, חל שינוי עמוק ביחסו של זרם מרכזי בהנהגה הציונית הדתית למפעל הציוני ובתוך כך גם למדינה. בחינה של התבטאויות של אישים בהנהגה הרבנית והפוליטית בציונות הדתית ושל התוכניות שהיא פועלת ליישם מגלה כי ציבור זה אמנם ממשיך לתפוס את עצמו כחלק מסור מן החברה הישראלית, אך זרם מרכזי בהנהגתו האלקטורלית

¹ לניתוח מקיף של עמדות כלפי השירות בצה"ל בהגות הציונית-דתית מראשיתה ועד ראשית המאה ה-21 ראו הולצר, 2009.

² גארב (2004) מאתר את תחילת עלייתם של חוגי מרכז הרב בתוך המפד"ל עוד בשנות החמישים, וקושר את עליית גוש אמונים למגמות עומק בסיעת הצעירים שהחלו הרבה קודם למלחמת ששת הימים. מבלי לנקוט עמדה בשאלת התארוך המדויק של עליית הנהגה זו, הצדק עם גארב כי עליית חוגי מרכז הרב הייתה הדרגתית והגיעה לשיאה רק בשנות השמונים והתשעים; והשוו לדון יחיא, 2004 : 136–137.

³ שוורץ, 2003 : 125–135; וראו גם כהן, 2005 : 783.

⁴ שוורץ, 2004 : 24, 133.

⁵ דון יחיא, 2004 : 136–137, 170.

⁶ פיקאר, 2009.

⁷ ראו בעיקר רענן, 1980 : 163–167; אלדר וזרטל, 2004.

והרבנית, כפי שהללו מתבטאות בעקביות בעשור האחרון, אינו מעוניין עוד בשותפות עם החברה הישראלית הכללית ואף לא בהובלת ישראל הציונית. מטרתה החדשה של הנהגה זו היא להחליף את הציונות המייסדת, להשליט בישראל תשתית רעיונית שונה,⁸ ולסמן את גבולות הלגיטימיות של הפוליטיקה הישראלית על פי מידת הסכמתם של גורמים שונים למהלך זה.

ב. מקורות ושיטה

בשני העשורים האחרונים חלה עלייה בכמות המחקרים העוסקים בציונות הדתית, וניכרת גם מגמה של גיוון דיסציפלינרי בתחום חקר זה. בתוך כך נתפרסמו כמה קובצי מחקרים חשובים העוסקים בציונות הדתית,⁹ כמו גם ספרים המוקדשים לבירור סוגיות מוגדרות. חלקן של הסוגיות ניצב במוקד מחקר זה, ובמיוחד יחסה של הציונות הדתית ללאומיות ולממלכתיות,¹⁰ משנתה התיאולוגית-פוליטית¹¹ והתמורות המרכזיות במעמדה, התפתחותו של גוש אמונים ואתגרי הנסיגות הטריטוריאליות.¹² נוסף לכל אלו התפרסמה באחרונה סקירה מקיפה וביקורתית של חקר הציונות הדתית, על הישגיו ומגבלותיו.¹³ באשר לתקופה שעד לביצוע תוכנית ההתנתקות בשנת 2005, מאמר זה מתבסס על מחקרים קיימים תוך היזקקות נקודתית למקורות הראשוניים המרכזיים.¹⁴

הניתוחים הנוגעים ל-2005 ואילך, עם זאת, עוסקים בתהליכים רעיוניים ופוליטיים שעודם בהתהוות. לשם התחקות אחר התהליכים הללו נעשה שימוש בדיווחים עיתונאיים לצד התבטאויות אישיות של גורמי הנהגה במדיה החברתית. מדיום טקסטואלי נוסף ובלתי שגור שעליו מתבסס המאמר הוא עלוני השבת המופצים בבתי הכנסת של הציונות הדתית בכל רחבי הארץ.¹⁵ כפי שציין זה

⁸ כפי שיפורט להלן, תשתית רעיונית זו שונה לא רק מזו של תנועת העבודה והציונות הסוציאליסטית שהובילה את היישוב ולאחר מכן את המדינה הצעירה, אלא גם מזו שהייתה מקובלת בציונות הדתית בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה.

⁹ הבולטים בעת העדכנית הם שגיא ושוורץ, 2003; כהן והראל, 2004; ישי, פרידלנדר ושוורץ, 2012.

¹⁰ ראו לדוגמה שלמון, תשס"ו.

¹¹ רביצקי, 1994; רוזנק, 2013.

¹² פייגה, 2002; אלדר וזרטל, 2004; ארן, 2013; רוט, 2014.

¹³ קפלן, 2017.

¹⁴ הציטטות לקוחות בעיקר מכתבי אבות הציונות הדתית ומהתבטאויותיהם של ראשי תנועת ההתנחלויות, ובייחוד אנשי גוש אמונים, מעל במות מגזריות דוגמת עיתון **הצפה** וכתב העת **נקודה**.

¹⁵ ראו קפלן, 2006.

מכבר דב שוורץ, תמורות מפליגות חלו בבמות הציבוריות של הציבור הציוני-דתי בעשור האחרון, ו"בזכות כניסתו של האינטרנט לזירה לפני יותר מעשר שנים נהיה הצדדי והאנטי ממסדי מודע ומשפיע".¹⁶ בדומה לכתב העת **נקודה** במחצית השנייה של המאה העשרים, עלוני השבת משמשים כבמה פנימית שכמעט אינה חשופה לתקשורת הכללית הישראלית, ואשר זוהתה לאחרונה במחקר כביטוי מרכזי לדת העממית בישראל.¹⁷ עם זאת, ובשונה מכתבי העת בעבר, צריכת עלוני השבת העדכניים אינה מותנית בדמי מינוי או במיקום גיאוגרפי מסוים.¹⁸ הללו מופצים חנם בכמיליון וחצי עותקים בשבוע בבתי כנסת בכל הארץ, ואף זמינים מדי שבוע במגוון אתרי מרשתת.¹⁹ מבין מאות העלונים הזמינים כיום, מאמר זה מתבסס בעיקר על שניים מן הנפוצים ביותר - **בשבוע**, הנשמע לרב זלמן מלמד ומשמש במה לזרם החרד"לי, ו**עולם קטן**, הנחשב מקורב לזרמים מסוימים במנהיגות העדכנית של מפלגת הבית היהודי ופונה בעיקר לקהל צעיר יותר. שני עלונים אלה הפכו בשנים האחרונות כמות לפולמוסים פנימיים בציונות הדתית, והם כוללים תדיר ראיונות בלעדיים עם גורמי מנהיגות מקרב הציונות הדתית על כל גווניה, אשר מבקשים לפנות לציבור "שלהם" עצמם.²⁰ המאמר שלהלן מתבסס על סקירה כוללת של עלונים אלו בשנים 2012-2015, בצד סקירה מדגמית וחיפוש מושכלים במהדורות העלונים משנים קודמות ובעלונים נוספים לבד משני אלו.

כיוון שמטרת המאמר הנוכחי היא לבחון את המגמות של מנהיגי הציונות הדתית בתקופה זו, להלן אציע דיון רעיוני, להבדיל מדיון אמפירי-כמותני, בעיקר

¹⁶ שוורץ, 2010 : 182.

¹⁷ קפלן, 2006 : 453.

¹⁸ קפלן, 2006 ; גליק, 2014.

¹⁹ כפי שכותב דב שוורץ: "צורה אחרת של תקשור היא חלוקת דפי מידע (פרשת שבוע) בבתי כנסת שהפכה מעין עיתונות 'שבתית' [...] ארגונים ומוסדות בעלי קווים אידיאולוגיים ברורים כמו מועצת יש"ע, מימד, מכון מאיר, מנהיגות יהודית, נאמני תורה ועבודה, צהר וקולך מפיקים דפים שבועיים השוקדים על הפצת רעיונותיהם" (שוורץ, 2010 : 182).

²⁰ קפלן (2006) מספק נתוני תפוצה של העלונים השונים נכון למועד פרסומו של המאמר. הניסיון להשיג מידע עדכני בנוגע לתפוצת העלונים העלה נתונים סותרים: החברה העוסקת בהפצה ובפרסום של עלונים אלה מסרה לח"מ כי העלונים **באהבה ובאמונה**, **ישראלי** (לשעבר **מעייני הישועה**), **עולם קטן**, **מצב הרוח** ו**ישע שלנו** מופצים כולם מדי שבוע ב-65 אלף עותקים. לעומתם, אתר פרסום לציבור הדתי-לאומי במרשתת מצייני כי העלון **עולם קטן** מופץ בכ-80 אלף עותקים מדי שבוע נוסף על המהדורה המקוונת. על פי ויקיפדיה, העלון **באהבה ובאמונה** מופץ במספר זהה של עותקים ל**עולם קטן**, והעלונים **גילוי דעת**, **שביעי**, **מצב הרוח**, **ישראלי** ו**יש"ע שלנו** מופצים כל אחד בכ-60 אלף עותקים מדי שבוע, העלון **מצב הרוח** מופץ בכ-45 אלף עותקים שבועיים, והעלון **שיחת השבוע** (חב"ד) מופץ בישראל בכ-30,000 עותקים שבועיים. ראו גם ויסטוך, 2016, המצטט סקר שלפיו העלונים הפופולריים ביותר בסדר יורד הם **מצב הרוח**, **בשבוע ועולם קטן**.

התמורות שחלו ביחסה של הנהגת הציונות הדתית למקומה בתוך המפעל הציוני ומדינת ישראל. אפתח בסקירת עמדותיהם הנבדלות של מנהיגי הציונות הדתית בראשיתה - הרב יצחק יעקב ריינס והרב אברהם יצחק הכהן קוק - באשר ללגיטימיות המפעל הציוני. משם אעבור לתקופה שבין קום המדינה לשלהי שנות השישים, שבה אני מזהה את שאיפתם האינטגרטיבית של מנהיגי הציונות הדתית לפעול בשותפות עם הנהגת הציונות החילונית, מבלי לתבוע את שינויה הרדיקלי. לאחר מכן אבחן את גישתה של ההנהגה החדשה בציונות הדתית, ובראשה חברי "גוש אמונים", כלפי הזרם המרכזי בציונות. אטען בהקשר זה כי בבסיס פעולתה של ההנהגה החדשה שקמה כמרד בהנהגה הוותיקה עמדה אותה הגישה האינטגרטיבית של הדור הוותיק. מכאן אעבור למשברי אוסלו וההתנתקות, שבהם אני מזהה את נקודת המפנה, שכן בעקבותיהם גברו הקולות בתוך הציונות הדתית אשר מכריזים על מותה של הציונות המייסדת וקוראים לציונות הדתית להחליף אותה כליל. לבסוף אפנה לסקור כמה מן ההיבטים הרעיוניים והפוליטיים של קביעה זו - בשדה החינוך, בשדה הרעיונות והערכים, בשדה המפלגתי ובשדה הפוליטי-ציבורי.

קודם לדיון בתמורות עצמן, יש להידרש למושג "הנהגה ציונית דתית" שבו המאמר מתמקד.

ג. לבירור המושג "הנהגה ציונית דתית"

משעה שהופיעה הציונות הדתית כזרם פוליטי-רעיוני היא התאפיינה בריבוי שיטות וגוונים שנבדלו זה מזה בשורת נושאים, החל בטיב היחס הראוי לציונות החילונית וכלה במעמדם של רבנים בשאלות פוליטיות ומדיניות. במרוצת הדורות מגוון זה רק גדל, וכיום המחקר העדכני מצביע על לא פחות משמונה תת-זרמים בתוך הציונות הדתית, שבהם בולטים שלושה: קבוצת החרדים הלאומיים (חרד"ל), קבוצת הליבה הדתית-לאומית וקבוצת הדתיים הליברלים.²¹ מגוון זה משתקף גם בהנהגה הפוליטית, האידיאולוגית והרבנית שהיא מושאו של מחקר זה. כך, למשל, נציגים פוליטיים המזוהים עם הציונות הדתית כיהנו בשלל סיעות מימין ומשמאל בכנסות ישראל השונות. זאת ועוד, בבחירות לכנסת העשרים נאבקו מפלגות שונות על קולם של הבוחרים הציונים-

²¹ המינוח כאן צועד בעקבות הרמן ואחרים, 2014: 42-43. וראו גם גייגר, 2002; אלמוג ופז, 2008; מוזס, 2009.

דתיים: מטה הציונות הדתית במפלגת **יש עתיד** פנה לזרמים הליברליים מקרב המעמד הבינוני; מפלגת **יחד-העם איתנו** פנתה לזרמים החרדיים-לאומיים; ומפלגת **הבית היהודי** ירשה את המפד"ל כנציגה המוכרזת של הציבור הציוני-דתי. נוסף על אלו יש למנות את סיעת **תקומה**, הפועלת כחלק מן הבית היהודי ומתאפיינת בנטייה לחרדיות לאומית ולעמדות ניציות בתחום המדיני והדתי. לבסוף, חלק ניכר מחברי סיעת **הליכוד** בעשור האחרון מזוהים עם הציונות הדתית כאנשים פרטיים וכנבחרי ציבור גם יחד.²² מנעד רחב של עמדות ותת-זרמים קיים גם בקרב ההנהגה הרבנית של הציבור הציוני-דתי - מפורום רבני "בית הלל" וארגון "צהר" בקצה הליברלי של המפה, דרך רבני המכינות (שחלקם קשורים ב"ישיבות הקו" בהובלת ישיבת "הר המור"), ישיבות ההסדר מן הזרם המרכזי והנהגתה של ישיבת "מרכז הרב", ועד רבנים לאומיים כגון רבני תקומה מן העבר האחד ומנהיגי ישיבת "הר המור" מהעבר השני.

על אף ריבוי זה אפשר לסמן שתי קבוצות בקרב הציונות הדתית אשר מובילות מבחינה מספרית, ארגונית, פוליטית וציבורית - הקבוצה החרד"לית וקבוצת הליבה הדתית-לאומית.²³ אלה אינן רק הקבוצות הבולטות ביותר בנוכחותן התקשורתית והממסדית בתוך הציונות הדתית, אלא גם הקבוצות המסמנות את שתי דרכי ההתמודדות העיקריות בשאלת היחס בין הדת ל**מימוש הפוליטי** של המפעל הציוני.²⁴ לאור זאת, המאמר שלהלן יתמקד בהנהגה הפוליטית והרבנית של שתי קבוצות אלו, תוך מתן דגש לזרם המוביל בשנים האחרונות את הפוליטיקה הציונית-דתית, אשר מכונה לעיתים גם הזרם הממלכתי.

²² ראו עברי, 2007 : 142-150.

²³ לפילוג מספרי והגדרה עצמית ראו הרמן ואחרים, 2014 : 72-73. חברי קבוצת השיוך המרכזית של הרמן, המכונה "דתיים לאומיים", מתפלגים מבחינה אידיאולוגית במגוון נושאים בין המחנה החרד"לי למחנה הליברלי. ראו שם, 96-97, 133-134.

²⁴ ראו שקדיאל וארליך, 2010. הגם ששקדיאל מסמנת את קו המחלוקת בסוגיה הפוליטית-מדינית וארליך מסמן אותו בשאלת היחס להלכה ולמודרנה, השניים מסכימים על העמדת הציבור החרד"לי מן העבר האחד והציבור הליברלי-ממלכתי מהעבר השני.

ד. הציונות הדתית בראשיתה - שני זרמים

על רקע ההתנגדות האורתודוקסית לציונות בראשיתה התבלטו שני הוגים שהצטרפו לתנועה הציונית והיו לאבות הציונות הדתית: הרב יצחק יעקב ריינס והרב אברהם יצחק הכהן קוק.²⁵ שני המנהיגים הללו השמיעו קולות מובחנים מאוד זה מזה בשאלת הצדקתו של המפעל הציוני ויכולתם של יהודים דתיים להצטרף אליו.

הרב יצחק יעקב ריינס (1839-1915) גרס כי הציונות איננה מפעל שנועד לקדם את הגאולה האלוהית, שכן זו האחרונה מסורה בידי האל בלבד. יתרה מכך, גם אם אפשר למצוא הצדקות דתיות לשותפות עם הציונים החילוניים, פירותיו של המפעל הציוני הם פירות חילוניים במובהק, שכן שאיפתה של הציונות מתמצה בכינון משטר שיבטיח ליהודים מצב חומרי משופר בדמות ביטחון מרדיפות וחיים בכבוד.²⁶ תפיסתו של הרב ריינס אפיינה את דרכה של הנהגת הציונות הדתית בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה. לנוקטים את דרכו של ריינס הייתה **שותפות** למונח מנחה.

למול תפיסתו של הרב ריינס ניצבה עמדתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק.²⁷ הרב קוק (1865-1935) הקים ב-1924 את הישיבה שלימים נודעה בשם "מרכז הרב", והתפרסמה כבית הגידול הרעיוני של רבים ממנהיגי הציונות הדתית משנות השישים ואילך,²⁸ ובמיוחד של תנועת גוש אמונים.²⁹ מחשבתו הפוליטית של הרב קוק שזורה בגוון המיסטי הכללי של הגותו ורואה במציאות המוחשית בבואה לתהליכים רוחניים ואלוהיים. בהתאמה, עבור הרב קוק הציונות היא ביטוי ארצי לרצון האלוהי, ועל כן היא התחלתו של תהליך

²⁵ ראו הולצר, תשס"א, לדיון בפרשנותם של ריינס וקוק לשלוש השבועות. להצבתם של שני ההוגים כמייצגים מובחנים של שתי תפיסות עולם מנוגדות בציונות הדתית ראו נהוראי, 1989.

²⁶ שאלת השקפתו של ריינס על היחס בין הציונות לגאולה נתונה במחלוקת. לעמדה הפוכה מזו המבוטאת במאמר זה ראו שפירא, 2012: 400, הטוען כי הרב ריינס דווקא זיהה את הציונות עם הגאולה אולם נקט לשון מחולנת ביחס לציונות כעמדה אפולוגטית נגד ההתנגדות החרדית. ראו גם את דבריו של שורץ, תשנ"ח: 55, ובמיוחד הערה 57, הטוען למשיחיות מובהקת אך מוצנעת אצל ריינס. לעומתם, הלינגר, תשס"ה: 360, מציג עמדת ביניים הרואה בעמדתו של ריינס כלפי התנועה הציונית עמדה מורכבת המכילה יסודות משיחיים תיאולוגיים אולם גם יסודות פרגמטיים. הוא מכנה עמדה זו "משיחיות מתונה" (שם, 365). לסיכום העמדות השונות בפולמוס ראו הלינגר, שם, 356-360.

²⁷ על אודות הגותו של הרב קוק ראו איש שלום ורוזנברג, 1985, ובייחוד 28-55; ראו גם רוזנק, תש"ס.

²⁸ ראו הערה 2 לעיל.

²⁹ ראו ארן, 2013, חלק ב.

הגאולה.³⁰ בעוד הרב ריינס מייצר הבחנה נחרצת בין התנועה הלאומית היהודית לבין הליך הגאולה אשר תלוי בפעולה אלוהית, הרב קוק מוחק את ההבחנה בין לאומיות לבין גאולה דתית. מן העמדה הזו נובע גם יחסו המורכב של הרב קוק לחלוצים החילוניים: לדידו חיצוניות החלוץ היא חילונית אבל תוכו קדוש, אף אם החלוץ מכחיש את התוך הזה.³¹ בשל יחס דו-ערכי זה, שרואה בפעולה החלוצית החילונית ערך אולם מבטל את ערכה של החילונית עצמה, נחלקים ממשכי דרכו של הרב קוק בעשורים האחרונים בשאלת הלגיטימיות של הציונות החילונית, ועל כך עוד להלן.

ה. מקום המדינה ועד מלחמת ששת הימים: שותפות, אחריות וצביון יהודי

ערב הקמת המדינה ובעשורים הראשונים לקיומה לא זכו עמדותיו של הרב קוק לבכורה, וישיבת "מרכז הרב" שייצגה אותן נותרה בשוליים.³² הנהגת הציונות הדתית נחלקה באותו הזמן לזרם סוציאליסטי (הפועל המזרחי) ולזרם בורגני יותר (המזרחי), אך שני הזרמים כאחד דחו את הציונות בגרסת הרב קוק לטובת זו של הרב ריינס. כפועל יוצא מאימוץ דרכו של הרב ריינס התאפיינה הנהגת הציונות הדתית באותן השנים במתינות מדינית ודתית, אשר קיבלה ביטוי מוחשי ב"ברית ההיסטורית" הרשמית בין הנהגת הציונות הדתית למפא"י.³³

³⁰ ספרות מחקרית ענפה מתייחסת לתפיסת הגאולה והמשיחיות אצל הרב קוק וממשיכיו. ראו לדוגמה איש שלום, 1990: 251–262; רביצקי, 1994: 111–199; לוי, תשס"ו; רוזנק, 2012: 261–287; ארן, 2013: 110–178, 266–280.

³¹ תפיסה זו מתחזקת מקריאה באורות התשובה (קוק, תרפ"ד), שם הרב קוק רואה ברעיון התשובה תהליך נרחב שאינו נוגע רק לחיי הפרט החוטא אלא לחיי האומה כולה, כשהיא יוצאת מחשכת הגלות וצועדת אל עבר הגאולה. ראו למשל אורות התשובה יז, א והלאה.

³² גרוס, למשל (2003: 147), טוענת כי: "ישיבת מרכז הרב הייתה בשנות החמישים מוסד סגור וקטן ועד 1967 לא בלטה מבחינה ציבורית". באופן דומה מתוארים תלמידי "מרכז הרב" בירושלים ערב מלחמת ששת הימים ברומן עת הזמיר (באר, 1987: 136): "מלמטה, מן הרחוב, עלתה פתאום שירת חוגגים מעטים השרים מתוך הרמוניה וכיליון נפש ויהי בישרון מלך, ופלשה אל תוך קטרוגו של קלר שומה לו קץ. בייניש, אביו וגבירץ מיהרו אל המרפסת, והננס מתגנב אחריהם, לראות מי בא להפקיע את רחובם השקט מתרדמת הלילה שירדה עליו. כשני מניינים של צעירים חובשי כיפות סרוגות ומגודלי זקן פרע. אלה התלמידים ההווים של ישיבת 'מרכז הרב' הסביר גבירץ, העושים את דרכם אל 'הנויר' ואל רב צבי יהודה, הגרים בלב כרם-אברהם, לברכם בברכת חג שמח".

³³ ראו למשל בן נתן, 1991: 213; שוורץ, 2003: 108–109.

מנהיגיה של הציונות הדתית שאפו אמנם להעצים את מקומם של ההלכה והמשפט העברי באופייה של מדינת ישראל,³⁴ ולכן התנגדו נחרצות להפרדת הדת מהמדינה ותמכו בחקיקה דתית. עם זאת, הם לא ביקשו להעמיד את ההלכה מעל לחוק במדינת ישראל אלא לשלב ביניהם (אונא, 1983: 397).³⁵ הרצון למזער את הקונפליקט הפוטנציאלי בין ההלכה לחוק לא התמצה בשיקולים פוליטיים בלבד; עבור הנהגת הציונות הדתית באותן השנים, אחדותו של עם ישראל עמדה בראש סולם הערכים. אחדות זו היא שהצדיקה את החבירה להנהגה החילונית של המדינה ואת הגיוס לצבא.³⁶

היחס למדינת ישראל כאמצעי חומרי "להבטחת קיומו של עם ישראל בהווה ובעתיד" (אונא, תש"ו: 158) השתקף גם בהימנעות של הזרם המרכזי בהנהגת המפד"ל מפנייה לרבנים בהחלטות פוליטיות.³⁷ היטיב לנסח עמדה זו ב-1968 גדול הרבנים האורתודוקסים בארה"ב, הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק:

התערבותם של רבנים איזה שטחים מותר להחזיר לערבים ואיזה שטחים אסור להחזירם נראית לי בלתי סבירה ביותר. כל עניין השטחים שייך למומחים בעסקי מדיניות וביטחון ולא לאספות רבנים (כהן, 1967).³⁸

לסיכום, האופי היהודי שמנהיגי הציונות הדתית באותם הימים ביקשו להעניק למדינה היה סימבולי-ציבורי בעיקרו, והתמצה במושג העמום של "צביון".³⁹

³⁴ ראו למשל כהן, 1998: 49–52, 129–120; רזדינר, תש"ע.

³⁵ וראו ביקורתו של ליבוביץ, 1951 ו-1954, הטוען כי הציונות הדתית נוקטת גישה גלוטית ותבוסתנית שאיננה מוכנה לעדכן את ההלכה במידה כזו שתאפשר להחיל אותה כחוק על המדינה כולה.

³⁶ ראו גורני, 2001: 248; ראו גם צוואתו של הראשון לציון הרב עוזיאל, בתוך הלוי, תשל"ט.

³⁷ ראו בהקשר זה בראון, 2004: 422–460; ראו גם קמפינסקי, 2012: 136: "חבר הרבנים' היה, ונותר, גוף סמלי עבור המפלגה, ללא סמכות משמעותית הקובעת ומדיניות ומתווה דרך". להשוואה בין סמכות הרבנים בציונות הדתית ובמפלגות החרדיות ראו כהן, 2002.

³⁸ ראו גם רצבי, 2012: 45, המציין כי עבור הרב סולובייצ'יק "מדינת היהודים באה אפוא לענות על צרכים חיוניים ביותר לקיומו של קיבוץ לאומי או אתני כלשהו [...] המדינה היהודית אינה מהווה שלב בהגשמתם של התקווה והייעודים המשחייים". על כן, לדברי רצבי, המזרחי רואה במדינת ישראל אמצעי למימוש יעדים דתיים, כמו כל מכשיר טכני אחר.

³⁹ כפי שמראים כמה מחקרים, ובראשם גארב, 2004, לא כל הנהגת המפד"ל באותם הימים קיבלה את הפרויקט הציוני החילוני בהשלמה. בצד סיעת הצעירים שאתגרה השלמה זו, היו גם כאלה מתוך ההנהגה הוותיקה שביקשו להרחיב את תחולתה של החקיקה הדתית. לדידו של שוורץ, 2012 (יא), ובמיוחד הערה 5, תפיסת "החילונית בישראל כתופעה חולפת" הייתה מאפיין מרכזי של כלל הציונות הדתית בשנים ההן.

ו. 1967 - כן מפץ, לא גדול

כבר בראשית שנות השישים החלה סיעת הצעירים במפד"ל לקרוא תיגר על הברית ההיסטורית עם מפא"י, תוך הקצנה בנושאים דתיים שונים וניסיון לקדם חזון של "מדינת תורה" (גארב, 2004: 176-178).⁴⁰ עמדות אלו קיבלו דחיפה משמעותית לאור תוצאותיה של מלחמת ששת הימים.

כיבוש קבר רחל, מערת המכפלה והעיר שכם, ומעל לכול כיבושה של ירושלים המזרחית יחד עם הר הבית והכותל המערבי, האיצו את השינוי ביחסי הכוחות בתוך הנהגת הציונות הדתית.⁴¹ יש שממקמים את ראשיתו של המהפך הזה קודם ל-1967 ואילו אחרים דוחים אותו עד ל-1974;⁴² כך או כך, כוחם של ממשיכי הרב קוק בהנהגת הציונות הדתית גדל ולקראת סוף שנות השמונים הם כבר הפכו לגורם הדומיננטי ביותר בתוך מגזר זה.

בניגוד לדור העסקנים הגלותי ראו עצמם המנהיגים הצעירים כדור חדש של חלוצים,⁴³ שמבקש לחדש את פניה של הציונות משום שזו הגיעה למצב של "תהייה ואובדן האמונה לגבי עצם התכלית והמוסריות של הרעיון הציוני".⁴⁴ מתוך שאימצו את תפיסת הרב קוק ביקשו החלוצים הדתיים החדשים לבטל את הפער בין התפיסה העצמית החילונית של החלוצים הראשונים לבין ההילה הקדושה שהרב קוק איתר בהם. אולם כישלונה של ההנהגה המתנחלית לשכנע שדרות רחבות יותר בעם ישראל להתאסף תחת דגל החלוציות החדשה לא נעלם מעיני קברניטי מפעל ההתנחלויות עצמם.⁴⁵ בעיניהם, הניסיון להוביל את המפעל

⁴⁰ ראו גם הדרי, 2003, אשר מתייחסת לקידוש המלחמה ולשיח הכוחני בתוך תנועת העבודה באותם ימים ומראה עד כמה השיח הציוני-דתי נבדל באותה תקופה משיכרון הכוח החילוני.

⁴¹ כפי שכותב ארן (1987: 430): "מדי שנה, ביום ירושלים, חוגג הקוקיזם את המאורע שהביא יותר מכל את הציונות להיבהל מפני התגשמות חלומה".

⁴² ראו דבריו של יואל בן נון (הראל, 1995: 16): "תמיד הצבתי, בכתב ובעל פה, את גוש אמונים כתוצר של מלחמת ששת הימים, ואת הכינוס ביד הרב הרצוג בקיץ תשכ"ז כנקודת מוצא אידיאולוגית. העובדה שלגוף שהתכנס אז לא קראו גוש אמונים ושהיו שם, מלבד הפעילים שאחר כך ראינו אותם בסבסטיה, אנשים אחרים, אינה משנה את העובדה ההיסטורית".

⁴³ גם בכירי תנועת העבודה ראו במתנחלים הצעירים חלוצים בשנים הראשונות למפעל ההתנחלויות, ואף הסיקור העיתונאי בזמנו מסגר את דמותם ככזו (אברהם, 2002).

⁴⁴ מתוך מסמך הייסוד של גוש אמונים (מצוטט אצל ארן, 2013: 14). זמין גם בקישור <https://tinyurl.com/yboghrc>.

⁴⁵ כך למשל כותב אריה סתיו, עורך כתב העת **נתיב** (1990): "המבקש להבין את כישלונה של הגוש בניסיונו לחרוג מעבר לגדר מחנהו הצר ולמצוא נתיבים אל ליבו של הציבור הרחב – קל וחומר לכפות על הרוב הגמנוניה והשקפת עולם – יגיע, במקדם או במאוחר, למסקנה שביסוד הכשל המבני החוסם את גוש אמונים בפני הסביבה החילונית, והמאיים עליו בהתכנסות הרת סכנה בד' אמות של גטר רוחני, מונח האתוס הדתי שייעודו הוא הקמת מבנה חברתי על בסיס ההלכה".

הציוני כולו נכשל בשל התלהבות יתר מחד גיסא והזנחה של אתוס השותפות עם כלל ישראל מאידך גיסא. כך כותב יואל בן נון:

הזירה שבה יוכרעו המהלכים היא בליבו של העם ובאווירה הפוליטית-ציבורית. זו אולי זירה קשה יותר מאשר זירת הקרקעות והבנייה, אבל זוהי הזירה [...] הלקח הראשי שלי מחורבן ימית הוא שאי אפשר להצליח בלי תמיכת רובו המכריע של העם (בן נון, 1984: 10-11).

בן נון מעלה תובנה תועלתנית: המתנחלים זקוקים לעם ישראל על מנת להבטיח את אי-פינוים. עם זאת, טקסט זה מעניק גם אישוש מחודש לחשיבות השמירה על שלמות העם ולצורך בשותפות שאיננה רק תועלתנית עם הציונות החילונית. אף ערב פינוי גוש קטיף ממשיך האתוס של אחדות העם להופיע כאמירה ערכית מוצהרת מפיהם של מנהיגי ההתנחלות.⁴⁶ פנחס ולרשטיין, מראשי גוש אמונים, אמר בתקופת ההתנתקות: "אנחנו אחראים גם על עם ישראל ולכן גם אם נחוש נורא נבגדים - אסור לשבור את הכלים" (רוטנברג, 2005); בדומה לו הבהיר בנצי ליברמן, יו"ר מועצת יש"ע באותה עת: "אם אתה שובר את הכלי ששמו עם ישראל, אין לך שום סיכוי להגיע אי פעם לארץ ישראל" (שם).

לפיכך, הגם שהנהגת הציונות הדתית אימצה עמדות ניציות בשאלות של ביטחון ודת, ולמרות עליית קרנה של ההבנה הגאולית את הציונות מבית מדרשו של הראי"ה קוק, הדגם המסורתי של שותפות נותר על כנו. בצד הדאגה התועלתנית ללכידותו של עם ישראל, ובצד החששות התיאולוגיים מפני פירוד באומה, נותרה על עומדה גם הכמיהה לשותפות של אמת עם הציונות.⁴⁷ סוגיה זו שבה ומתאשרת מדיון שנערך בין מייסדי גוש אמונים לרגל יובל העשרים של

⁴⁶ רבה של יצהר, דודי דודקביץ', האמין אז ומאמין היום כי האידיאולוגיה הדתית חשובה מזו הלאומית: "האם אנו רוצים לנצח את המדינה? להכניע אותה? שלא תהיה מסוגלת לעשות את מה שהיא רוצה? בעיניי זו המצווה הכי גדולה" (רוט, 2014 : 294). אולם הוא מציין כי תפיסתו הפוכה מזו של הנהגת גוש אמונים והנהגת הציונות הדתית מ-1967 ועד לעשור האחרון. לדבריו: "בעיני חלק מראשי יש"ע זו [הכנעת המדינה] העבירה הכי חמורה בפנימיות הנפש שלהם. בעיניהם אסור לנצח את המדינה כי המדינה היא הגילוי הכי גדול של השם יתברך בדור הזה, ואסור לנצח אותו" (שם).

⁴⁷ ראו בהקשר זה את פייגה, 2002 : 129, הטוען כי גוש אמונים אימץ את "מרכיבי העיקריים" של המודל הציוני הקלאסי. עוד הוא כותב (שם, 49) : "קישור פעולת המתנחלים לפעולות ציוניות קודמות (גם קיבוץ גינוסר 'התנחל') חשוב, כי ההשוואה יוצרת נורמליזציה של ההיסטוריה שמייצרים המתנחלים. הם אינם שוברים רצף, אלא לדבריהם משמרים אותו דווקא". והשוו לטענתם של שגיא ושוורץ, 2003א : 74-75, כי תנועת גוש אמונים ביקשה "ליטול חלק במיתוס החלוצי-ציוני [...] ואין בה נוכחות של סממנים תיאולוגיים משיחיים".

התנועה ב-1995. באותו הדיון ביטא ישראל הראל עמדה נרחצת לגבי תפיסת ההמשכיות של גוש אמונים ביחס לתנועת העבודה: "מהפכה היא אלטרנטיבה, ואנחנו רצינו בכל מאודנו להתחבר, ואפילו בכוח, לנוסחה המסורתית, ולא המהפכנית, של הציונות. רצינו לחבק את הזרם שראינו בו את הציונות המגשימה, אך זה הדף את חיבוקנו" (הראל, 1995: 17). כך גם סבר הרב יואל בן נון: "אני מצטער, על איזה מהפכה אתה מדבר? איזו בלעדיות ואיזו כוליות ואיזו שלילת הקיים? דבר כזה לא היה אף פעם" (שם). גם חנן פורת, שטען כי גוש אמונים בישרה בכל זאת מהפכה, הסכים כי מהפכנות זו לא ביקשה לשנות את היחס בין הציונות הדתית לציונות הקלאסית (שם).

עם כל חדשנותה, גוש אמונים ביקשה אפוא לשנות את מקומה של הציונות הדתית בהיררכיה של המפעל הציוני, אולם נמנעה מלערער על עצם קיומה של היררכיה זו.⁴⁸ ההנהגה החדשה של הציונות הדתית הייתה מונעת לפיכך ממודל תיאולוגי גאולי, אולם הפוליטיקה שלה נותרה פוליטיקה מחולנת וארצית. למרות הכול, מודל השותפות וערך האחדות שהנחו את המפד"ל טרם מלחמת ששת הימים לא נעלמו ולא התבטלו כליל, לפחות לא עד לעשור האחרון.

ז. הציונות הדתית החדשה - מגיע לעם ישראל שאנחנו נקבל יותר

התמורה המשמעותית ביחסה של ההנהגה הציונית-דתית ליתר הציונות החלה בשנות התשעים בעת כהונתה של ממשלת רבין, והתעצמה בעקבות יישום תוכנית ההתנתקות. כפי שנטען זה מכבר בכמה מחקרים (רם, 2005; פרסיקו, 2015), בשנות השמונים והתשעים עברה החברה הישראלית סדרת מהלכים של הפרטה כלכלית ואינדיבידואציה תרבותית וחברתית. אחת המשמעויות המרכזיות של מהלכים אלה הייתה קריסה של האתוס הקולקטיביסטי כאתוס המוביל של החברה הישראלית, ובייחוד שקיעתו של אתוס זה בקרב ממשיכי הציונות המייסדת, שהתאפיינה בעבר בזהות סוציאל-דמוקרטית והובילה את הקו הקולקטיביסטי הנזכר.

⁴⁸ ראו דבריו העדכניים של ראש מכינת עלי, הרב אלי סדן (תשע"ו: 30): "אין שום כוונה ליצור מדינה שתכפה על הציבור החילוני את ההלכה! גם אם יגיע היום ומבחינה אלקטורלית יהיה רוב לדתיים – אני משוכנע שלא תהיה כפייה דתית בישראל". וראו גם פייגה, 2002: 162.

תמורות אלה שעברו על ההגמוניה הציונית החלונית בישראל חלו בד בבד עם תמורות משמעותיות במצבה של הציונות הדתית. במישור הדתי-רעיוני נאלצה הציונות הדתית להתמודד עם מנגנוני מדינה שאינם מקדמים את תהליך הגאולה ואף מסיגים אותו לאחור: פינוי סיני וימית, החתימה על הסכמי אוסלו ופינוי ההתנחלויות ברצועת עזה ובצפון השומרון ערערו באופן עמוק ומתגבר את הזיהוי הפשוט של מדינת ישראל ומוסדותיה עם הרצון האלוהי.⁴⁹

בשל כל אלה, ובשל האדישות שבה התקבלה מחאת הדתיים הלאומיים נגד פינוי היישובים, שנתפסה בקרב הציבור הכללי בישראל כמחאה סקטוריאלית,⁵⁰ החלה הציונות המייסדת להיתפס בקרב חלקים מהנהגת הציבור הציוני-דתי כפרויקט שאיבד את הצדקתו ואף התפרק. במסגרת שינוי זה הציונות החילונית איננה עוד שותף לגיטימי ושווה זכויות, אלא:

- (א) תנועה רעיונית שאיבדה את דרכה והתפרקה מנכסיה הרעיוניים;
- (ב) כוח פוליטי שעבר מעמדת הנהגה לעמדת שותפות, ומעמדת השותפות ליריבות;
- (ג) אליטה שלטונית שהחזיקה בעבר במוקדי הכוח החשובים של המדינה ונסוגה מהם במידה חלקית, ושאת הריק שהותירה אחריה יש למלא.

הציבור הישראלי-ליברלי, הפוסט-קולקטיביסטי, נתפס בהתאם לתמונה זו כציבור ללא רועה החי בוואקום ערכי שנושלט על ידי תרבות פופוליסטית הלולה

⁴⁹ ראו דון יחיא, 2005: 11–22; בן ששון, 2007: 68–74.

⁵⁰ דבריו של הרב בני לאו, 2005: "ביום חמישי ז"ך במנחם אב, התקיימה ברחבת המשביר בירושלים לווייה לאומית לקבורי גוש קטיף שנעקרו ממנוחתם. בדרכי לשם עברתי דרך המדרחוב של רחוב בן יהודה. מרחק שלוש דקות הליכה וכאילו עברת לארץ אחרת. לא מדינת תל אביב מול מדינת ירושלים. במרכז העיר, בסמוך, בשומע ובנראה. הרמקולים של ההספדים הדחזו היטב במעלה הרחוב, אך בתי הקפה נשארו פתוחים, נגני הרחוב לא הפסיקו את נגינתם ומאות צעירים וצעירות התענגו עם עצמם ועל עצמם. ברחבה עצמה התגודדו בני ובנות הציונות הדתית, כמעט ולא היה זכר לציבור החילוני. 'לווייה מגזרית' של קבוצה שבטוחה שהיא שליחת ציבור – אך הציבור לא יודע את זה. זו רק אפיזודה אחת מתחושה הולכת ומצטברת של החודשים האחרונים. המאבק על ההתיישבות בארץ ישראל הפך להיות עניין של המגזר, מי שנאבק על ארץ ישראל הפך להיות איום על מדינת ישראל החופשית, הדמוקרטית וההומנית. כאילו תושבי גוש קטיף לא נשלחו לשם מלב לבו של הקונצנזוס הישראלי, אלא שוגרו מחללו ההזוי של הציבור המשיחי. מה חושב יושב המדרחוב? חייהם – אינם חיי, מתייהם – אינם מתיי, חלומם – אינו חלומי".

ואינדיבידואליסטית.⁵¹ בהתאמה למודל כפל הפנים של החלוצים הראשונים בראיית הרב קוק, ציבור זה כִּמְהָ בעומק נשמתו להובלה של הציונות הדתית, אשר תחדיר במערכת הממלכתית בישראל מהפכה חינוכית ופוליטית, ובסופו של דבר גם אמונית-תיאולוגית.

כלומר אם בעבר חתרה הנהגתה הפוליטית של הציונות הדתית לשותפות או למקום בכוח המוביל של הציונות המייסדת, היום היא ושותפיה בהנהגה הרבנית מבקשים להחליף אותה. בליבה של תמורה זו עומד הניסיון להמיר את ביסוסה של הציונות מטיעונים של זכות היסטורית ושל הזכות האוניברסלית של כל עם להגדרה עצמית, לתפיסה של לאומיות יהודית **ייחודית**, השואבת את צידוקה ממימוש ההבטחה האלוהית על הארץ. במונחים פילוסופיים (Pogge, 1997) מדובר במעבר מלאומיות ליברלית-אוניברסליסטית ללאומיות פרטיקולרית-מפלה (invidious nationalism). על מנת להבין מהלך זה לעומק אבחן עתה את התמודדותה של הנהגת הציונות הדתית עם הסכמי אוסלו ותוכנית ההתנתקות, ואת הלקחים שהופקו מתהליכים אלו.

ניצניו של המהפך ביעדיה של הנהגת הציונות הדתית הופיעו לראשונה במקביל לחתימה על הסכמי אוסלו. ראשי המתנחלים תפסו עצמם כמיעוט נרדף ומתגונן והחלו באותם הימים להצהיר על מותה של הציונות החילונית ההיסטורית. כך למשל כותב הרב אריה שטרן, רב בכיר מיוצאי מרכז הרב ורבה של העיר ירושלים כיום:

הציונות החילונית סיימה את תפקידה. היא אכן עשתה הרבה, זכויות רבות לה, אבל היום שוב אינה מסוגלת לרכז את הכוחות שירימו את הדגל [...] זוהי, על כן, שעתה הגדולה של התנועה הדתית לאומית, אשר צריכה ליטול את ההנהגה, והיא אמנם מסוגלת לכך (שטרן, 1994).

חגי בן ארצי, איש חינוך ופובליציסט, נחרץ עוד יותר משטרן. הוא כותב: "הרוח הציונית בחברה הישראלית מתה [...] כאן נחשפה עקרותה של הציונות

⁵¹ כך למשל הרב זאב קרוב (2007): "חטאנו בכך שעזרנו לציבור לשכוח את הערכים שלנו. אילו היינו 'מטפטים' לציבור שיש דברים שעם לא מוותר עליהם, כגון אמונתו וארצו, אילו היינו מתמידים בכך כמו שהשמאל התמיד במסר השלום שלו, היינו מצליחים לא פחות מהשמאל. הרי כל העם בתוכו מחובר לערכיו, לרוב העם יש גם סימפטיה לערכים האמוניים והלאומיים שלנו. הם רק שכחו מהם, ולא מחברים אותם לחיים".

החילונית, שללא שורשים יהודיים שבקה חיים ונכנעה ללאומיות הערבית הפלשתינית" (בן ארצי, 1994).⁵² לאחר ההתנתקות, התפיסות בדבר מותה של הציונות החילונית ופשיטת הרגל הערכית של הציבור הישראלי קנו אחיזה רחבה בקרב הציבור הציוני-דתי.⁵³

בניגוד להתנחלויות ביהודה ושומרון, ההתנחלויות ברצועת עזה נתפסו כחלק אינטגרלי מהגשמתו של החזון החקלאי-התיישבותי-ביטחוני של תנועת העבודה ההיסטורית.⁵⁴ כיוון שכך, החלטתם של תושבי הגוש ותומכיהם לצאת בקמפיין ההמונים הכתום לגיוס תמיכה רחבה בתוך תחומי הקו הירוק נגד הפינוי נראתה כדרך פעולה מתבקשת.⁵⁵ ועם זאת, המהלך נחל כישלון חרוץ, רצועת עזה פונתה בחטף והנהגת הציונות הדתית ניצבה בפני משבר אמוני, פוליטי וערכי עמוק. במחקר הקלאסי על התמודדות עם כישלון בתנועות משיחיות (Festinger, Riecken and Shachter, 1956; Pargament, 1997: 163–187) מופיעות כמה דרכי התמודדות עם מכשולים בהגשמת החזון האוטופיסטי: א) התפרקות ופיזור הקהילה; ב) הרמוניזציה - פירוש המכשולים כשלב אינטגרלי במהלך האוטופיסטי; ג) כיתתיות - התנתקות מניסיונות להשפעה ציבורית והתמקדות באבטחת המרחב הקהילתי המוגן; ד) אלימות פוליטית כלפי המתנגדים או כלפי הרשות ההגמונית; ה) הכרה במכשול, ועדכון החזון ותוכנית הפעולה בהתאם. למעט תגובת ההתפרקות (א), אפשר לאתר בקרב קבוצות שונות בציונות הדתית את כל יתר סוגי התגובות למכשול. כאן אתמקד בקצרה

⁵² ראו גם עזריאל אריאל (1994): "נאמר בבירור שהציונות ההיסטורית הגיעה לסוף דרכה ופשטה את הרגל. נכריז כי הציונות האמיתית, השורשית והמעמיקה נמצאת כאן, בהרי יהודה, בעמקי השומרון, ברמת הגולן ובחבל עזה". כמותו, יעקב חלמיש (1994) קורא "להציל את הציונות מעצמה".

⁵³ לאחרונה ביטא עמדה זו הרב אלי סדן (תשע"ו: 22), בהתייחסות המשלבת מחויבות לשותפות עם הציבור החילוני עם ביקורת מרחמת על אובדן דרכו הערכית של ציבור זה: "כיום אנו חווים זרם תרבותי ליברלי ששם במרכזו חיי הפרט את המימוש העצמי הפרטי, להיות מצליחן. מישהו שכח שאנו עדיין מדינה שנאלצת להיאבק על קיומה [...] ולחלוציות דרושה רוח התנדבות גדולה למען הכלל גם אם היא באה לפעמים על חשבון הקריירה האישית [...] ההוכחה הטובה ביותר לכך שהנוער איכותי כיום כבעבר אלא ששינוי תפיסת העולם הוא הגורם, היא שכאשר אויבנו מכריחים אותנו להבין שאין בררה אלא להירתם למען הכלל – זה קורה ובגדולי".

⁵⁴ כך למשל אומר עתניאל שנלר, מי שהיה יו"ר מועצת יש"ע ומאוחר יותר ח"כ מטעם מפלגת קדימה: "השורש בחבל עזה יונק מתוך הציונות המודרנית בתפיסה הביל"ויית, הבן-גוריונית, התפיסה היא שאני נמצא במקום מכוח החברה והדמוקרטיה" (חסון, 2005).

⁵⁵ כך למשל כתב הרב האזורי של גוש קטיף, הרב יגאל קמינצקי (תשס"ה) באותם הימים: "מצב בו מאות ואלפי איש יגיעו לעם ישראל ויאירו לו פנים במשלוח המנות, עם ערכת ההסברה, יביא למהפך משום שנגיע מדי ערב לעשרות אלפי בתים. הדבר ישפיע בתוך זמן קצר על השיח הציבורי, על תגובות המאזינים בכל התקשורת, על הסקרים, על הכתבות וכו', דבר שישפיע באופן מיידי על חברי הכנסת, השרים, חברי מרכז הליכוד ועוד. אחרי שנת מאבק ניכנס סוף סוף לבתי ישראל ונפגיש את הציבור עם הפנים האמיתיות של גוש קטיף".

בתגובה ההרמונית (ב) ובתגובה הכיתתית (ג), ולאחר מכן ארחיב על תגובת הזרם המרכזי בהנהגת הציונות הדתית, שבחר בעדכון החזון והתאמת תוכנית הפעולה (ה).

במענה למשבר ההתנתקות הדגישו כמה רבנים מובילים בתוך הציונות הדתית המתנחלת כי אף שממשלה כזו או אחרת עשויה לפעול נגד הגאולה, ערכה הדתי והאלוהי של המדינה אינו נפגם.⁵⁶ מנגד החלו להישמע לאחר ההתנתקות קולות בתוך הנהגת הציונות הדתית שקראו לבחינה מחודשת של היחס אל מדינת ישראל ואל הציבור החילוני בפרט. בין היתר כתב אז הרב זלמן מלמד, מראשי הזרם התורני-חרד"לי וחבר בפורום שבעת הרבנים המייעצים למנהיגי הבית היהודי כיום:

נוכחנו שבגזירה הזו של העקירה היה לתקשורת תפקיד מרכזי של יצירת דעת קהל וגיבוי הממשלה במעשיה [...] על כן אנחנו חייבים להתמקד בבניית תקשורת עצמאית. ראשית כל לשחרר את הציבור שלנו מהשפעות זרות, ליצור עוצמה רוחנית פנימית משלנו, ושנית - מתוך כך לגרום לתקשורת הכללית שתצטרך להשתנות, כיוון שהיא צריכה לקהל הצרכני הגדול הזה של הציבור הדתי (מלמד, תשס"ה).

הרב מלמד מנסח את תוכניתו במונחים של הסתגרות סקטוריאלית שתוביל לשינוי עתידי באופייה של המדינה בישראל. לעומתו, הרב ישראל רוזן, ראש מכון "צומת" ופובליציסט ותיק, מנסח חזון הפוך של השתלבות שמטרתה השתלטות:

את הדמוקרטיה הישראלית "נכבוש מבפנים" על ידי הכוונת יותר ויותר אנשים ראויים לתקשורת, לבתי המשפט, לפוליטיקה ואפילו לאמנות. כאשר רישומם יהיה ניכר במחוזות אלו, כמו בצה"ל כיום, נוכיח כי ניתן להנהיג מדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית (רוזן, תשס"ה).

וכך, בצד מגמות של התבדלות כיתתית וחוסר אמון בציבור הישראלי הרחב ובמנהיגיו, מתפתחת לאחר ההתנתקות תפיסה חדשה בהנהגת הציונות הדתית, הקוראת להשתלטות על מוסדות המדינה ולשינוי פניה של החברה

⁵⁶ ראו אבינר, תשס"ה; קרוב, תשס"ה.

הישראלית.⁵⁷ עם ישראל כפי שהוא, ובפרט המחנה הליברלי, כבר אינם שותפים לדרך אלא יעד לחינוך מחדש. קריאת הכיוון של רוזן ואחרים הפכה לתוכנית פעולה פוליטית שראשיתה בשוליים האידיאולוגיים של ההנהגה. בני אלון, למשל, יו"ר מולדת וראש האיחוד הלאומי-המפד"ל, הכריז בשנת 2006 כי:

הציונות הדתית היא אליטה מובילה בחברה הישראלית, והיא לא צריכה לחוש רגשי נחיתות כלפי שום ציבור אחר [...] אין לי בעיה לשתף פעולה עם אף אחד, אבל אני לא מקבל את היהירות של דור הפלמ"ח, שחושב שהוא ייסד את המדינה ולכן הוא גם מוסמך לסגור אותה, כי היא שלו [...] היעד בבחירות הקרובות הוא יצירת בלוק חוסם לממשלה בראשות קדימה, ואז הקמת ממשלה בראשות בנימין נתניהו, שלנו יישמרו בה תפקידים בכירים, כמו תיק המשפטים או תיק החוץ, מלבד תיק החינוך. זה יכשיר את אנשינו להיחשב בעלי מעמד שלטוני בכיר, ואז ייתכן שכבר בבחירות הבאות יראה טבעי שנציג מועמד משלנו לראשות הממשלה (שלג, 2006).

הדים לתוכנית ששרטט בני אלון, אז סמן קיצוני יחסית בתוך הימין הציוני-דתי, נשמעו גם מדרגי השטח שהחלו גם הם להפיק את לקחי ההתנתקות. כך למשל כתב בשנת 2005 אביחי בוארון, אז המנכ"ל הלא מוכר של תנועת החזרה בתשובה בשם "מעייני הישועה" וכיום מו"ל העלון השבועי **ישראלי** ומספר 16 ברשימת הבית היהודי לכנסת העשרים:

חברים ממועצת יש"ע, כמעט שלושים שנה אתם קורעים את עצמכם, עובדים כמו מטורפים בכל פעם שגחמת פינוי חדשה עולה במוחו של הפוליטיקאי התורן שרוצה להיות שר ההיסטוריה. אתם עושים עבודה נפלאה, מדהימה... [אבל] אי אפשר לטפל עוד רק בסימפטומים. אם חפצים אנחנו במהפך במשפט, בכלכלה, בצבא, בתקשורת, ובכל תחומי החיים; אם חפצים אנו במהפך הכל-כך נצרך בהתייחסות לתא המשפחתי, עלינו לצפות פני עתיד, ולהבין שהגיעה

⁵⁷ ראו אלרון, 2005; בן-מאיר, 2005; שלג, 2007: 77–113 (ובמיוחד עמ' 90); לעומת כותבים אלה, ראו כהן 2005א, שם הכותב ממעיט בערך השבר התיאולוגי-פוליטי של ההתנתקות, ומתבסס על הטענה שרוב הציבור הציוני-דתי אמנם ניצי, אבל לא מטעמים משיחיים אלא מטעמים לאומיים או ביטחוניים. עבור רוב זה, האופציה של התנתקות מהחברה הישראלית אינה רלוונטית. בדומה לכהן, גם גרוס (2012: 113) קובעת כי הציונות הדתית אמנם נקרעה במהלך ההתנתקות, אולם "רוב הציבור הציוני דתי אימץ את הרגשת השייכות וההזדהות עם החברה הישראלית והמדינה", ומשום כך חיבוקם של חנן פורת והרב דרוקמן עם כוחות הפינוי היה "שיאה של ההשלמה עם חיים בדיסוננס בלתי ניתן לפתרון". כפי שמפורט לעיל, אני סבור שתיאור זה מתעלם מן הנחישות לבטל את הדיסוננס באמצעות שינוי יסודי של פני הציונות ושל פניו של הצבא.

השעה להתחיל במסע החינוכי הארוך והמפרך ביותר בתולדות עמנו. מסע לחינוך כל הציבור, מנער ועד זקן, טף ונשים, לרבות אותנו עצמנו - לדעת ה' ולקבלת עול מלכותו [...] רק מסע חינוכי זה יחולל את המפנה הלאומי שעלינו אנחנו חולמים (בוארון, 2005).⁵⁸

קריאה זו "לחינוך כל הציבור" שנשמעה מפי כמה דוברים בבמות הפנימיות של הציונות הדתית לאחר ההתנתקות הפכה לפרוגרמה מעשית ומסודרת של הנהגת הזרם המרכזי בציונות הדתית, כפי שיובהר להלן. לקראת מערכת הבחירות של 2015 החלו לנבא קולות במפלגת הבית היהודי, ובראשם יו"ר המפלגה נפתלי בנט, כי זו תהפוך בקרוב למפלגת השלטון (כהן, 2015; כהן ולזר, 2017). היו שצפו כי בנט יקבל את תיק הביטחון ושותפתו איילת שקד - את תיק המשפטים.⁵⁹ הצהרת כוונות זו איננה רק ביטוי לרצון חזק יותר מבעבר, אלא היא מבטאת מגמה עקרונית להפוך לאליטה השלטת במדינה. כפי שיתברר להלן, הגמוניה זו מכוונת לרתום את רשויות המדינה לטובת מטרותיו של הסקטור הציוני-דתי ולהנחיל לציבור הישראלי את ערכיה של אליטה זו. ייחודה של מגמה זו מתבלט עוד יותר לאור העובדה כי הנהגה זו אינה מבטאת את נטיות הציבור הציוני-דתי הרחב, שכן מרבית אנשי הציונות הדתית מעידים על השתלבות במפלגות אחרות והצבעה להן (הרמן ואחרים, 2014: 261).

למגמה הכללית הזו יש כמה משמעויות שכדאי לעמוד עליהן בפירוט:

1. המישור הרעיוני-ערכי

במישור הרעיוני-ערכי, ההכרזה על מותה של הציונות המייסדת מבקשת לשרטט מחדש את גבולות הלגיטימיות של המחנה הציוני ולהצר אותם באופן משמעותי. הדור החדש של מנהיגי הציונות הדתית החל רואה בעצמו את נציגיה של המדינה האמיתית.

⁵⁸ ראו שם גם: "מגישה זו עלולה לנבוע הבנה מוטעית כאילו החילוני הוא אובייקט שעלינו להזיז מצד לצד. חס וחלילה: החילוני אינו אובייקט אלא אח אהוב ורע נאמן, ולכן אני רוצה לחלוק אתו את האמת המוחלטת שאני מכיר והוא מכיר פחות, ושעל פיה אני חי והוא לא".

⁵⁹ ראו לדוגמה את דברי ח"כ מוטי יוגב (זילברמן, 2014): "במצואות שבה כוחנו יגדל ונוכל להשפיע נפתלי יהיה סגן או ממלא מקום ראש ממשלה, ושר אוצר, חוץ או ביטחון".

על מנת לחפות על הבעייתיות העמוקה באפיון הציונות הדתית החדשה כציונות ה"אמיתית", פרויקט ההמרה של המפעל הציוני מלווה במתקפה נגד הציונות המייסדת וארגוניה, תוך גינויה כאנטי-ציונות.⁶⁰ כך, למשל, יש בנמצא התבטאויות רבות של רבנים, עיתונאים ומנהיגים פוליטיים אשר טוענים כי הציונות הדתית היא היחידה שמצליחה להעמיד דור צעיר בעל ערכים.⁶¹ בעודו חבר כנסת הצהיר תא"ל (מיל') אפי איתם כי "הציבור הדתי-לאומי הוא האליטה של הפטריוטיות הישראלית" (ברוך, 2008). יוני לביא, חבר "צהר" ורב אולפנת צבי"ה, טוען זאת אף הוא:

החברה הישראלית הסובלת מכל חולי החברה המערבית - ערעור עולם הערכים, מתירנות וחומרנות, התפרקות התא המשפחתי ומכת גירושין הרסנית, דיכאון, בדידות וחוסר פשר, זקוקה כסם חיים לעוד ועוד אנשים מן הזן הנדיר שתואר קודם [ציונים דתיים] והרוח החדשה שהם מביאים איתם (לביא, 2014).

הרב יעקב אריאל, רבה הראשי של רמת גן, הנחשב לגדול פוסקי הציונות הדתית בדור הזה, טוען כי הציונות המייסדת עברה מהפכה ערכית ומזהה בישראל החילונית של היום "תפיסה פרטנית ולא מוסרית" (אריאל, 2015).⁶² דברים דומים הכריז גם ראש המכינה בעלי, הרב אלי סדן:

⁶⁰ ראו לדוגמה את דברי נפתלי בנט נגד רשימת המחנה הציוני לבחירות לכנסת העשרים (ליס, 2015).

⁶¹ ראו לדוגמה את דברי הרבנית רחל נריה, רעייתו של הרב משה צבי נריה, מייסד בני עקיבא ומנהיג בלתי מעורער של הציונות הדתית לאורך שנים: "אני אפשר להתעלם מפער גדל והולך בין עולם הערכים על פיו חי הציבור הכללי לבין ערכי הציבור שלנו. הציבור הכללי אינו חי את אותה חוויה שלנו. ערכים כמו: כלל ישראל, התנדבות וקשר לארץ ישראל הם מושגים שכן נוער ממוצע הגדל בישראל, לצערי, רחוק מהם ואולי אפילו מנוכר להם. הכוכבים, האופנה וההסתכלות החיצונית מעסיקים אותו ולא דברים בעלי ערך של ממש" (גולדפינגר, 2008).

⁶² ועוד שם: "בראשית דרכה של ההתיישבות החדשה בארץ התייחסה החברה הישראלית אל הקורבנות שנפלו לצערנו כעל נעקדים על המזבח. היא המשיכה את הראייה המוסרית של מורשת ישראל. בתקופה האחרונה התהפך הגלגל. לנגד עינינו מתחוללת מהפכה ערכית. העקדה הפכה מטרה לחיצי לעג ובקורת. הולכת ומשתלטת תפיסה פרטנית המעמידה את הפרט במרכז. הפרט נותק מהכלל ולכן אינו מסוגל לראות בהקרבת הפרט למען הכלל ערך. הצורך של טוב לחיות בעד עצמנו החליף את הערך טוב למות בעד ארצנו. באווירה כזו העקדה הופכת למעשה לא מוסרי כביכול. העקדה המכריזה עיקרון הפוך מציקה לבן דורנו המבולבל, כי היא תובעת ממנו ראייה מוסרית נעלה יותר. זה תפקידו של השופר מקרן האיל, להפנים את רעיון העקדה ולהפוך את מידת הדין שבתפיסה הפרטנית הקטנונית והלא-מוסרית של חלק מבני דורנו למידת הרחמים, המעמידה את ערך הכלל ואת הערכים המוסריים בכלל בראש הסולם. וזאת מבלי לקפח ולדכא את הפרט. פשוטה לפניו ופשוטה לאחריה ותרועה שבורה, מרוסקת ופרטנית באמצעי".

כאשר בונים את פירמידת הערכים הפוך מבעבר, כאשר המיצוי העצמי, זכויות הפרט והחוויה האינדיבידואלית עומדים במקום גבוה יותר מהלאומיות, מהזהות היהודית ההיסטורית ומהמסירות למען הכלל, ברור כשמש שזה משפיע על ההכרעות של הפרט. כיום אנו חווים זרם תרבותי ליברלי ששם במרכז חיי הפרט את המימוש העצמי הפרטי, להיות מצליחן (סדן, תשע"ו: 21-22).

מוטיבציה דומה עומדת גם בבסיס הביקורת של הנהגת הציונות הדתית כלפי המחאה החברתית בקיץ 2011. מחאה זו נתפסה כמפגן כוח של ממשיכי הציונות המייסדת אשר נתפסה כמתה כבר, והנה מתברר כי עודנה איום משמעותי על ההגמוניה הערכית הבלעדית לציונות הדתית. מנהיג הבית היהודי נפתלי בנט טען למשל כי זו מחאת "מגיע לי", להבדיל ממחאה בעלת תשתית ערכית משמעותית (בוכניק, 2012). הרב אליעזר מלמד תקף את המחאה ככפיות טובה ביחס לאל, כהתפנקות וכמערך של תלונות שווא (פולק, 2012). יחד איתם, הרב שלמה אליהו, רבה של צפת ומועמד לרבנות הראשית שנתמך על ידי חלק מבכירי הבית היהודי, ובמיוחד ראשי סיעת תקומה, מסכם באזהרה: "אל תתפתו לצדק חברתי בלי אמונה, אל תתפתו לצדק חברתי בלי ירושלים. מאבק כזה עלול להביא רשע גדול פי כמה" (פולק, 2011).

המסקנה המתבקשת מתפיסת העליונות הערכית של בני הציונות הדתית, שלצידה שלילתן של משנות ערכיות מתחרות מבית המדרש הציוני, היא פשוטה: למענה של מדינת ישראל, מוטב שהציונות הדתית היא זו שתיטול את מושכות הנהגת המדינה. מסקנה זו אכן מיתרגמת על ידי גורמים בהנהגת הציונות הדתית לסדרת פעולות קונקרטיות - פוליטיות, דתיות וחינוכיות.

2. המישור הפוליטי

כאמור, בקרב מנהיגי הפלג החרדי-לאומי, דוגמת הרב צבי טאו והרב שלמה אבינר, חיזקו תוצאות ההתנתקות את השאיפה לבדל את הציבור הדתי-לאומי מיתר חלקי האוכלוסייה.⁶³ קולותיהם של אלו מפגינים חשדנות עמוקה

⁶³ כפי שהרב יהושע שפירא מרמת גן מתריע שהשתלבות בחברה הישראלית מפוררת את ההלכה (מערכת כיפה, 2013).

כלפי הדמוקרטיה,⁶⁴ אך רובה של ההנהגה הציונית-דתית תרגמה את תחושת העליונות הערכית של הציונות הדתית לחזון פוליטי הפוך: מנהיגי הציונות הדתית החדשה אינם מבקשים עוד לזכות בהכרתה של הציונות החילונית כפי שניסו לעשות בחודשים שקדמו להתנתקות, אלא מעוניינים לשלוט בה. ביטוי עדכני ומזוקק לעמדה זו יצא מפיו של יו"ר הבית היהודי נפתלי בנט, בתגובה לביקורת של הפרשן הפוליטי נחום ברנע:

אז פעם אחת נגיד את זה ברור, מר ברנע וכל מי שעוד חושב כמותך (אתם הולכים ומתמעטים): זמנך עבר. המדינה שאתה מכיר - זאת שהאליטות התקשורתיות, המשפטיות והאקדמיות שייכות לצד אחד, שמאל אולטרה קיצוני של המפה הפוליטית - המדינה הזאת התפכחה [...]. אנחנו לא שותקים, לא מתביישים, אין לנו שום רגשי נחיתות. ההיפך. הציבור הלאומי החליט להרים את הראש. החלטנו להרים את הראש בגאווה על מי שאנחנו: אוהבי העם, אוהבי התורה, אוהבי הארץ (בן פורת, 2014).

בנט מקפיד לנקוט כאן מינוח המתייחס ל"ציבור הלאומי", אולם הדיוק הנוגע לאהבת התורה שבצידה אהבת הארץ והעם - המשולש הציוני-דתי המפורסם - מחזק את ההנחה כי כוונתו לציבור הציוני-דתי דווקא. ברוח דומה בירך בנט על הצטרפותו של עורך וואלה! לשעבר, ינון מגל, למפלגת הבית היהודי: "ינון יעניק את העוצמה לבית היהודי ומייצג מצביעים רבים חדשים שמצטרפים אלינו ומקבלים את ערכי הציונות הדתית - ולא מתנצלים על כך" (אזולאי, 2014). דבריו אלו של בנט מהדהדים גם במאמר המערכת של עלון השבת הנפוץ **עולם קטן**. עם היוודע דבר הבחירות לכנסת העשרים יצא העיתון באמירה ברורה לקוראיו:

את הדרך פתח כאן השמאל הקלאסי על שלל מופעיו הפוליטיים-היסטוריים "אשר דבר אין לו עם הדת" כפי שטרחו להדגיש אז. השמאל הזה הביא הרבה ברכה לעם [...] המהפך הבא יגיע גם הוא על הרקע הזה: עולם ערכים חדש - מחובר לתורה ולמסורת שיביא כאן שלום אמת, צדק חברתי, ועולם כלכלי שמגיע מתוך הרקע הערכי של עם ישראל לדורותיו. אלטרנטיבה ערכית תתורגם למהפך הפוליטי הבא (עולם קטן, תשע"ה(ב): 4-5).

⁶⁴ הרב דב ליאור הצהיר כי הרוב הדמוקרטי אינו יכול להכריע בשאלות ערכיות (גרינווד, 2014א). הרב אליקים לבנון הכריז כי הרבנים יכולים לפרוץ את גבולות הדמוקרטיה (נחשוני, 2010). בהנחיית רבנים אלו פרש יוני שטבוך בשנת 2015 מן הבית היהודי וחבר למפלגת יחד-העם איתנו בראשות אלי ישי.

הדברים האלה והתבטאויות רבות נוספות ברוחם מבטאים את המהפך העדכני שעברה הנהגת הציונות הדתית (המתווסף למהפך שחל סביב עליית כוחה של תנועת גוש אמונים בשנות השבעים והשמונים). אין היא עוד מנסה לנצל את המערכת הפוליטית על מנת לקדם אינטרסים סקטוריאליים בלבד;⁶⁵ מטרתה לעצב מחדש את דמותה של מדינת ישראל בצלמה של הציונות הדתית. תמורה זו תתבטא בסופו של דבר בנטילת מושכות השלטון, אולם היא מכוונת לשינוי עמוק בהרבה במרקם המפעל הציוני.

3. מקומם של חילונים ומקומם של רבנים במבנה הפוליטי החדש

כנזכר לעיל, בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה חתרה הנהגתה הפוליטית של הציונות הדתית ליצור חיץ ברור בין המערכת הפוליטית לבין החלטות הרבנים.⁶⁶ ראיית המדינה ככלי חול להטבת מצבם הקונקרטי של יהודים הייתה בסיס לתפיסה כי ניהולה הפוליטי צריך להימסר לידי אנשי המקצוע המומחים, הם הדמויות הפוליטיות, ולא לידי הרבנים. גדולי הרבנים דאז, ובראשם הרב יוסף דב סולובייצ'יק, נמנעו במוצהר מהתערבות בהכרעות פוליטיות. אולם ככל שעמדתו של הרב קוק המזהה בין המדינה לשאיפות הגאולה הדתיות הלכה וצברה כוח, כך הלכה והיטשטשה ההפרדה בין רבנים וענייני פוליטיקה ומדיניות.

בעשור האחרון נעשתה המעורבות הרבנית בעשייה הפוליטית של הציונות הדתית מוצהרת וממוסדת.⁶⁷ הנהגת הציונות הדתית החדשה מבקשת לייצר פוליטיקה שאינה רק מונעת ממניעים דתיים, אלא מכפיפה את כל ההוויה הלאומית למוטיבציה דתית. אך טבעי הוא לפיכך שסוגיות של דת, מדינה ואפילו מדיניות חוץ וביטחון תושפענה מדעת תורה, לא רק בסיעת תקומה או במפלגת יחד אלא גם בבית היהודי עצמו. תדמיתו של נפתלי בנט משדרת ליברליות ידידותית לחילונים, ומפלגת הבית היהודי מתהדרת בחברי הכנסת החילוניים שלה, אולם דווקא בעת הזו גברה מעורבות הרבנים ומעמדם בהתנהלות הפוליטית של מפלגה זו התחזק.

⁶⁵ ראו לדוגמה את דברי הרב זלמן מלמד (עולם קטן, תשע"ה(א)): "אנחנו כבר לא יכולים להישאר קטנים".

⁶⁶ ראו הערות 37 ו-38 לעיל, וראו גם כהן, 1998, בדבר הפולמוס על מעמד הרבנים במפד"ל.

⁶⁷ ראו שורץ, 2013, הטוען כי יש עלייה מובחנת במעורבות הרבנית בבית היהודי בחשוואה למפד"ל ההיסטורית.

הרב אביחי רונצקי, שעמד בראש מנהלת הזהות היהודית מייסודה של מפלגת הבית היהודי, מנה מספר רבנים, "תלמידי חכמים גדולים שמייעצים לבית היהודי בהשתלמויות שאנחנו מקיימים עימם" (סגל, תשע"ה). דבריו נתמכים בדברי הרב אלי קפלן מן הישיבה במעלה אדומים, הגורס כי "בכל עניין ודבר נועצו חברי הסיעה [של הבית היהודי] עם פורום רבנים, מזקני רבותינו, בראשות מו"ר הרב דרוקמן ובהשתתפות הרב רבינוביץ', הרב זלמן מלמד, הרב יעקב אריאל והרב צפניה דרורי, ועל פיהם נעשה כל מהלך חקיקתי" (קפלן, תשע"ה). הדברים מנוסחים בצורה חריפה אף יותר על ידי ראש הפורום המייעץ של הבית היהודי, הרב חיים דרוקמן עצמו:

בענייני דת ומדינה נקבעו כל הדברים על ידי ועדת רבנים המורכבת מהרבנים הגאונים: הרב יעקב אריאל, הרב צפניה דרורי, הרב זלמן מלמד, הרב נחום רבינוביץ' והח"מ. לאחרונה צורפו לוועדה גם הרב איסר קלונסקי והרב חיים שטיינר. כך פעל יו"ר המפלגה (אוריך, 2014 א).⁶⁸

ודוק, אף אם המציאות לא תאמה את ההצהרות הרשמיות של הרב דרוקמן ואחרים, הרי עצם ההצהרה מעיד על סדר יומה החדש של ההנהגה, בייחוד ביחס לתמונת המציאות שהיא מבקשת לקדם. הרב רונצקי מסביר כך את נוכחות החילונים במפלגה: "[הם] אינם דתיים במובן הצר של המילה, אבל הם דתיים גדולים מאוד בהרבה מובנים" (סגל, תשע"ה). ה"מובן הצר" שאליו מתייחס רונצקי הוא הגדרת היהודי הדתי באלפיים השנים האחרונות - קיום תורה ומצוות. עבור רונצקי, מובן זה משני ל"מובן הרחב" של הדתיות שהוא מבקש לקדם. המובן הרחב מתאפיין באמונה בגרסה התורנית לציונות, בקבלת העליונות הערכית של הציבור הדתי ובהסכמה - ולו מן השפה לחוץ - לדומיננטיות של דעת הרבנים בפעילות הפוליטית. לאמור, זו דתיות שאיננה הלכתית כי אם פוליטית.

אולם נוכחותם של נבחרים ציבור חילונים מקבלת ביטוי שולי בסדר יומה של המפלגה. מנגד, עקבות פעולתו של הפורום המייעץ ניכרות במדיניות הבית היהודי בשורה של נושאים דוגמת עיקור חוק הגיור,⁶⁹ מניעת מתן נקודות זיכוי

⁶⁸ ראו גם את דבריו של הרב חיים דרוקמן בריאיון עימו: "בשנתיים האחרונות לא התקבל אף חוק הנוגד את רוח התורה" (סבתו ורוזנברג, 2015).

⁶⁹ הבית היהודי תמכה בחוק רק לאחר שהוסכם כי לרבנות הראשית תהיה זכות וטו במינוי דיני הגיור החדשים (ליס ואטינגר, 2013).

להורים הומוסקסואלים (ליס, 2013) והחרגת מסלול ההסדר מחוק הגיוס החדש (זיתון ואזולאי, 2014). השפעתם הגוברת של רבנים משקפת אימוץ של מבני הסמכות מן המפלגות החרדיות, אשר פועלות במוצהר על סמך הוראותיהן של מועצת גדולי התורה ומועצת חכמי התורה. בה בעת, ובדומה למפלגת ש"ס בשיא כוחה, סמכותם של רבני הציונות הדתית מביאה למצב שבו ציבור בוחרים חילוני במובהק מעניק את כוחו למפלגה אשר נענית לא לצו הבוחר כי אם לדעת התורה של אותם רבנים ציונים-דתיים.⁷⁰ כפילות פנים זו מתבטאת באופן המובהק ביותר בחזונה של הבית היהודי בתחום החינוך.

4. המישור החינוכי

כזכור, אחד מן המאמצים העיקריים של הציונות הדתית החל בימי הרב ריינס ועבור בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה נגע לחוסנו של החינוך הממלכתי-דתי.⁷¹ מערכת חינוך זו אפשרה לציבור הציוני-דתי להיכלל בשותפות הציונית הגדולה מבלי לוותר על חינוך ילדיו לתורה ומצוות. זו הייתה מערכת חינוך שהתאמצה לגונן על תלמידיה מפני החילונות ההגמונית מחד גיסא, ולעודד אותם להשתלבות מבוקרת במפעליה של אותה הגמוניה מאידך גיסא.⁷² ברבות השנים הפכה מערכת החינוך הזו למתוקצבת ביותר מכל זרמי החינוך בארץ,⁷³ ואף שבמגוון מדדים חשובים היא אינה מובילה על מערכת החינוך הממלכתית, ורבים מבוגריה אף בוחרים לנטוש את ערכי הדת שהם חלק משמעותי מסל

⁷⁰ ראו את דבריו של סדן (תשע"ו: 15): "תפקיד הרבנים לברר את דעת התורה וללמדה; יש תורה בישראל, ותפקיד הרבנים ללמוד וללמד. במדינת ישראל יש יהודים רבים בעלי דעות רבות ומגוונות, ועל כן ההכרעות מתקבלות על פי רוב דמוקרטי בכנסת ובממשלה. פסקי הרבנים אינם מכתיבים דרך למדינה ולצבא אלא מבררים את הדרך לאנשי הציונות הדתית ההולכים על פי התורה [הדגשה שלי – הבי"ש], מאמינים במדינה ורוצים לדעת מהי דעת התורה בנושאים אלו. לאחר מכן הם מביאים דעה זו לכנסת, ושם מוכרע הדבר על פי רוב – ובדרך כלל בניגוד לדעת הציונות הדתית, שהיא מיעוט קטן בכנסת".

⁷¹ לתולדות החמ"ד ראו קיל, תשל"ז; בר לב, 1982; גרינבוים, 1999; דגן, 2006: 9–56.

⁷² ראו לדוגמה סרגוסי, 2013; דגן (2006: 134) מגדיר זאת כך: "החינוך הממלכתי-דתי מייצג את הקבוצה היהודית היחידה בחברה הישראלית המתמודדת בחיי היום-יום בדרך דתית עם המציאות של תקופתנו, בלי להסתגר ובלו להתבדל מכלל הציבור היהודי בארץ ובעולם. הפילוסופיה של החינוך הדתי מבוססת על יסודות איתנים של המסורת היהודית הדתית ועל הנכונות להגדיר בקונטקסט הדתי את המציאות המדינית". לעומת עמדה זו, ראו את גרוס (2003: 147), הגורסת כי: "סיפורו של החינוך הדתי הוא סיפורו של הניסיון הבלתי נלאה 'למגר' את החילון ולכונן מדינת תורה".

⁷³ ראו למשל אמסטרדמסקי, 2014.

הערכים שהמערכת הממלכתית-דתית מקדמת (זלבה, 2017), בכירי הציונות הדתית משבחים תדיר את סגולותיה הייחודיות.⁷⁴

לשיטתם של אותם בכירים איכותם הגבוהה של תלמידי החמ"ד איננה תוצאה של העדפה תקציבית שיטתית ואף אינה תלויה במדדים אובייקטיביים, אלא נובעת מעליונותו הערכית של הציבור הציוני-דתי. אנשי הציונות הדתית אוחזים בסל הערכים והאמונות הראוי ביותר, ועל כן מערכת החינוך שלהם היא האיכותית ביותר בארץ. כך למשל כתב נפתלי בנט בסטטוס פייסבוק שהוקדש לנושא:

חשבתי על ההבדל שבין החינוך שלהן [של בנות דתיות] לזה של הנערים בני ה-14 שקיימו יחסים עם האישה ההיא ושיתפו ברשת [הכוונה לפרשיית המין בקריית גת]. אני כל כך גאה בחינוך הממלכתי-דתי (חמ"ד) שמגדל צעירות וצעירים לערכים, לתרומה ולאהבת המדינה שלנו. בשמחה גדולה אני שולח את ילדי לחמ"ד ואני ממליץ לכל הורה חילוני, מסורתי ודתי, לשקול זאת ברצינות (בנט, 2014).⁷⁵

דבריו של בנט, כיום שר החינוך, משקפים היטב את המעבר מניסיון לייצר מערכת חינוך אוטונומית שתבטיח את חוסנם הדתי של תלמידיה בתוך מדינה חילונית-ממלכתית, לתפיסה כי מערכת החינוך הדתית נעלית באיכותה ובדמותה על מערכת החינוך הממלכתית, תוך קריאה להחלפה של זו האחרונה בחינוך ממלכתי-דתי לכולם. דברים אלו מקבלים הסבר מנומק במאמר שכתב דויד בן ציון, ראש פורום הבית היהודי בשומרון:

כאשר ה"בית היהודי" כמפלגה פועלת להעברת תקציבים עבור מוסדות חינוך של הציונות הדתית היא אינה עושה זאת כדאגה למקורביה ולציבור בוחריה אלא מתוך הבנה שחיזוק מערכת החינוך הזו יתרום באופן ישיר ועקיף למדינת ישראל כולה [...] הפרטים הקטנים אינם דאגה קטנונית לאינטרסים מגזריים אלא דרך ארוכה של עשייה עבור העם והארץ (בן ציון, 2014).

⁷⁴ לדיון מפורט על מצבו של החינוך הממלכתי-דתי ראו פינקלשטיין, 2012.

⁷⁵ הפוסט נערך לאחר שקיבל תגובות ביקורתיות ובנוסף הערוך הנוכחי יש הבהרה ומעין התנצלות מאת הכותב.

בדומה למודל הכלכלי הניאו-ליברלי, שלפיו הונם של העשירים יחלחל לשכבות חברתיות נמוכות יותר ויתרום לכולם, כך גם בן ציון מסביר כי כאשר הציונות הדתית דואגת לעצמה היא תורמת לכל מדינת ישראל, משום שזו תוכל ליהנות מהנהגתם של בוגרי מערכת החינוך הדתית המעולה ובעיקר מתודעת השליחות שלהם. הגדיל מכולם לבטא זאת ח"כ בצלאל סמוטריץ'. במאמר שכותרתו "מגיע לעם ישראל שנקבל יותר" כותב הלה כי לציונות הדתית מגיעים תקציבים עודפים, שכן:

תפיסת העולם הציונית דתית היא מה שעם ישראל זקוק לו היום יותר מכול כדי להתמודד עם האתגרים שניצבים בפניו לסוגיהם השונים - התרבותיים, הביטחוניים, הכלכליים והחברתיים. היא כמעט הדבר היחיד שיכול להציל אותו מפני עצמו [...] זו לא שחצנות. זו התנשאות חיובית ובונה שהכרחית כל כך לבנינו של עם ישראל (סמוטריץ', 2014).

מודל החלחול של האליטה הציונית-דתית החדשה, שבשמו מצדיקים בן ציון וסמוטריץ' את האפליה לטובת החינוך הממלכתי דתי, איננו מוגבל להעדפה תקציבית מגזרית. בשונה מהחינוך הממלכתי-דתי, שמכוון לתרום לחברה הישראלית מערכי הציונות הדתית רק בדרך עקיפה של הצמחת דור מנהיגותי חדש, מנהלת הזהות היהודית, שהוקמה מכוח הסכמים קואליציוניים (הסכם קואליציוני, 2013: 16) ושבראשה עמד הרב רונצקי, נועדה להתחיל לחנך מחדש באופן ישיר את האליטה של החינוך הממלכתי-חילוני לאור ערכי הנהגת הציונות הדתית.⁷⁶ כך מסביר זאת רונצקי עצמו:

המנהלת פעילה כמעט רק בליבת הציבור הלא-דתי, כלומר בקרב קבוצות העילית של החברה הישראלית החילונית [...] צריך להבין, יכולה להיווצר מהפכה אדירה בחברה הישראלית. הכול יראה אחרת. את אותו הדבר שהתרחש בצבא אני אומר כעת בהקשר של המדינה כולה והחברה הישראלית. וזה ייתכן. גם נפתלי [בנט] רוצה את זה. כשהקמנו את המנהלת נפתלי אמר

⁷⁶ למנהלת הזהות היהודית קדם הפרויקט "מסע ישראלי מבראשית", מבית היוצר של עמותת "מבראשית" שנוסדה על ידי הרב מוטי אלון, בשיתוף עם מטה השלי"ח ומשרד החינוך. במסגרת פרויקט זה תלמידי כיתות י"א בבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים-דתיים ברחבי הארץ יוצאים לטיול שנתי בן שבוע אשר מוצע בסבסוד משמעותי ותוך הקפדה על רמה לוגיסטית גבוהה. במהלך המסע מושם דגש על "ישרשי זהותנו כבנים לעם היהודי בארץ ישראל"; ראו קשתי וגעתון, 2011. בניגוד ל"מסע ישראלי מבראשית", הנסמך על שילוב של תרומות ותמיכה ממשלתית, מנהלת הזהות היהודית היא הפרויקט הראשון מסוגו אשר מופעל על ידי רשות ממשלתית ומתוקצב במלואו על ידי משלם המיסים הישראלי.

וחזר על כך כמה פעמים: "בשביל המנהלת הזו הקמנו את המפלגה" (סגל, תשע"ה).⁷⁷

בסופו של תהליך כזה, ערך האחדות שלאורו פעלה הנהגת הציונות הדתית בראשיתה התהפך. הנהגת הציונות הדתית אינה מעוניינת עוד בהשתלבות במפעל הציוני החילוני כי אם בסיפוח ציבורים ציוניים אחרים לדרכה. וכך, בצד עלייה עקבית במספרם של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי שבחרים לעזוב את הדת, המעמידה בספק את הישגיה הערכיים של מערכת החמ"ד, ובצד נתונים מעורבים על ההישגים האקדמיים של מערכת חינוך זו, הנהגתה הפוליטית של הציונות הדתית מאמצת את החמ"ד כמופת לחיקוי אשר איכותו מצדיקה גם את העדפתו בתקצוב.

ת. סיכום ומסקנות

הקמתה של מנהלת הזהות היהודית, אשר אוכלוסיית היעד של מאמציה היא "האליטות הלא-דתיות" בחברה הישראלית, מבטאת את החלטתם השאפתנית של מנהיגי הפוליטיים של הציונות הדתית וקובעי המדיניות בה להפסיק לנסות להשתלב בהיררכיה הציונית הקלאסית, שלדידם מתה, מתוך שאיפה להחליף אותה במדינה שהמערכת הפוליטית שלה מוכפפת להיגיון דתי-לאומי.⁷⁸ מפעל זה איננו מפעל של החזרה בתשובה ששם לעצמו למטרה להפוך את החילונים הישראלים לשומרי מצוות, ועיקרו אף אינו מוקדש לחיזוק ההתנחלויות. זוהי פלטפורמה המייצגת את המגמות האלה:

1. מבחינה רעיונית - המרת ההצדקה הרעיונית של הציונות מתפיסה המבוססת על הזכות להגדרה העצמית, לתפיסה שבה התורה ויתר כתבי

⁷⁷ והשוו סדן, תשע"ו: 14. "וגם אנשים חילונים שמחים להכיר קצת מהמורשת היהודית אם הדברים נאמרים באופן שבונה את התודעה הלאומית והזהות הישראלית הפרטיקולרית בלי להטיף לחזרה בתשובה".

⁷⁸ ציון כי מהפך רעיוני, פוליטי ומעשי זה עומד כנגד תחזיות עגומות במיוחד בנוגע לעתידה של הציונות הדתית ולמידת הרלוונטיות שלה לחברה הישראלית במאה ה-21, וראו במיוחד הלינגר, 2000; כהן, 2004; גייגר, 2013: 56.

- הקודש הם הצידוק לקיומה של המדינה. המרה כזו מרוקנת את הדמוקרטיה מתוכן מהותי ומותירה אותה כמנגנון למימוש שלטון הרוב.⁷⁹
2. מבחינה פוליטית - קידום השאיפה, שנחשבה שולית עד לא מזמן בהיסטוריה של הציונות הדתית, להשתלט על מוסדות המדינה ובסופו של דבר על הנהגתה.
3. מבחינה תרבותית - בוז והתנשאות הולכים וגוברים לציונות המייסדת, לחילוניות "הריקה" בכלל ובמסגרתה לחלקים נרחבים בציבור הישראלי. במובן מסוים, הנהגת הציונות הדתית מבקשת להחליף את "העם" באמצעות חינוכו מחדש.
4. מבחינה מעשית - קידום תדמית "מחבקת" כלל-ישראלית, תוך העדפה ברורה ומוצהרת לסקטור הדתי-לאומי שהוא "השאור שבעיסה" שממנו ניזונה החברה הישראלית כולה. כל זאת בצד אימוץ שיח מפלג ומדיר אשר בוחר להוציא משנות ערכים מתחרות אל מחוץ לגדר הלגיטימיות במקום להתווכח עימן.

בדומה ליעדיה של גוש אמונים, תוכנית זו שמה לה למטרה להילחם בתפיסת הציונות כפרויקט השואף ל**נורמליזציה** של הקיום היהודי.⁸⁰ ברם, בשונה מגוש אמונים ומדמויות שהושפעו ממשנתה, התוכנית המעודכנת של הנהגת הציונות הדתית אינה מבקשת עוד שותפות עם יתר זרמי הציונות אלא מבקשת ליטול מהם את עמדות ההשפעה ומוסרות השלטון. בתוך כך מתחדדים גם האופנים הייחודיים שדרכם היא מבקשת לבסס את הצדקת המפעל הציוני ואת אופי המשחק הפוליטי שהיא מבקשת להנהיג.

מבט דתי ביקורתי על מפעל זה חושף תשתית חשיבה נוצרית העומדת בבסיסו. מנהיגי הציונות הדתית בדורות מוקדמים גיבשו גישה דתית מורכבת אשר רואה בשותפות עם הציונות החילונית ערך חשוב, מבלי לשאוף לשנות את אופייה. עבור מנהיגי הציונות הדתית היום, כדבריו של הרב רונצקי לעיל, את הציונות החילונית יש להחליף בחילונים מסוגה של איילת שקד, שהם בעצם דתיים "במובן רחב". במסגרת דתית חדשה זו אפשר לאמץ את ערכי הציונות

⁷⁹ השו"סדן, תשע"ו: 24–26.

⁸⁰ במובן זה לא תהא זו טעות לראות במפלגת הבית היהודי בעת הזאת את אחד הכוחות האנטי-ציוניים המשמעותיים היום במדינת ישראל. וראו על כך ענברי, 2007: 145–148.

הדתית במקום לקיים מצוות. דגם זה, אשר שואב ככל הנראה השראה מתפיסת החילונית החלוצית של הראי"ה קוק, אולם מרחיק לכת ממנה, נוטש את הדרישה לפרקטיקה של קיום מצוות ולימוד תורה, ומתמקד ברובד האמונה וההשתייכות הזהותית. הגדרה חדשה זו ליהדות מורכבת מלאומיות מתבדלת וצידוקה הדתי-תורני, ומהזדהות פוליטית עם האליטה העולה בקרב הכיפות הסרוגות. החלפה של מצוות בתחושת זהות, ושל מחויבות דתית אישית בשכבה אליטיסטית שעליה מוטל לקיים מצוינות ערכית זו, היא מהמאפיינים המבדילים את הנצרות (הפרוטסטנטית) מן היהדות המסורתית. לא ייפלא אפוא כי כבר בשלב ראשוני זה של הפצתה קמו לעמדה זו מתנגדים מתוך הזרם התורני בציונות הדתית.⁸¹

בצד זאת, הציבור החילוני והמסורתי המשתייך למחנה הדתי-לאומי החדש עשוי אמנם לתרום להגדלת כוחה הפרלמנטרי של מי שירשה את המפד"ל, הבית היהודי, אשר דשדשה בראשית שנות האלפיים סביב אחוז החסימה והתחזקה מאוד מאז. אולם תומכיה החילונים של הבית היהודי מסמנים גם את מידת הצלחתה של המהפכה בהנהגת הציונות הדתית, ששמה לה למטרה להחליף את הציונות ולשנות את אופייה של המדינה מהיסוד. חילונים אלו (או דתיים "במובן הרחב", כהגדרת רונצקי) חיוניים למהפכה לא רק במתן לגיטימציה הולכת ומתרחבת להמרת הצדקתה של הציונות בקרב הציבור; הם גם מקלים את הרחבת השפעתה של הנהגת הציונות הדתית, דרך סוכני משנה לא דתיים המייצגים את מטרותיה.⁸²

לסיכום אזכיר כי מאמר זה אינו עוסק בשינויים סוציולוגיים בציבור הציונות הדתית אלא בתמורות שחלו בסדר היום של הנהגתה. ודאי הוא כי מהפך זה אינו מייצג את עמדותיהם של כלל הציונים-דתיים או אף את תודעתם העצמית. זהו ציבור מגוון מבחינה דתית, רעיונית ומדינית כאחד.⁸³ רק כרבע ממנו מצביע למפלגת המגזר הדתי-לאומי, הבית היהודי; רובו גם אינו נוטל חלק פעיל בדיונים האידיאולוגיים שנסקרו במאמר זה, כי אם נחשף לתמורה רעיונית זו דרך התקשורת המגזרית או דרך התכנים במערכת החמ"ד שאליה נשלחים ילדיו. עם זאת, בציבור מלוכד מבחינה קהילתית, שלו מערכת חינוך נבדלת

⁸¹ כך למשל טוען הרב אבינר (אוריך, 2014ב): "יש צורך במפלגה שתאבק כדי שלא תהיה הפקרות ולא יהיה חורבן של הדת במדינה... זה תפקיד שמילאה המפלגה הדתית-לאומית, לדורותיה ולגלגוליה, יותר או פחות טוב, אבל בסך הכול, היא עמדה על המשמר. עתה, זו הפעם הראשונה שלמפלגה זו יש מאויים אחרים, והעניין של הדת במדינה נעשה שולי ולא מטופל כראוי".

⁸² מייסד "אם תרצו" ומועמד מטעם הבית היהודי לכנסת, רונן שובל, מגלם יותר מכול את תפקידו של החילוני בשירות הדתיות הלאומית. "המהפכה הציונית השנייה" שהוא מקדם מזה כעשור ממירה ציונות בלאומנות, ומחליפה מחשבה פוליטית בקריאת התנ"ך.

⁸³ ראו הערה 21 לעיל.

ובעלת תכנים עצמאיים, תמורה רעיונית שכזו עשויה להדהד ביתר עוצמה.⁸⁴ אף במנותק מאורחות חייהם ומן הפרקטיקות הפוליטיות של הציבור הציוני-דתי, הנהגתו הפוליטית עברה שינוי עמוק באשר למטרותיה, ולקידומן של מטרות חדשות אלו היא רותמת חלק ניכר מכוחה הפוליטי העכשווי, גם בשם הציבור המזוהה עימה.

⁸⁴ אשר כהן, חוקר הציונות הדתית ומתמודד ברשימת הבית היהודי לכנסת העשרים, ציין בעבר (גרינווד, 2014ב) כי הדינמיקה הפנימית בתוך הציונות הדתית נוטה לחזק את הגורמים הרדיקליים יותר בתוך ציבור זה בהקשרי החרמה דתית: "ברוב המקרים מגיע מיעוט נחוש, שיש להודות שרכיב מסירות הנפש שלו למען העמדות שבו הוא מחזיק, חזק ובולט מול האחרים, שמעלה את התביעה. מולו ניצבים המוני פרטים, רוב דומם ובלתי מאורגן שעייף מהמאבקים ופיתח אדישות ברמה כזו או אחרת. זאת הסיבה שבחינוך הממלכתי הדתי רבים מבעלי התפקידים הבכירים ברמות הניהול והפיקוח משתייכים לזרם החרד"לי או התורני בלי שום פרופורציה למשקלם היחסי בחברה הדתית. הם גם מכתיבים למורות איך וכיצד להתלבש במקרה הטוב או מקבלים לעבודה רק מי שתואם את דרכם במקרה הגרוע יותר".

רשימת מקורות

אבינר, אלישע, תשס"ה. "מכתב גלוי אל בני הנוער - להתגייס או לא?", **באהבה ובאמונה**, פרשת כי תצא, יא באלול תשס"ה.

אברהם, אלי, 2002. "לאיזה צד נוטים העיתונאים: ממצאי מחקר על הקשר בין מידת הריחוק או הקרבה החברתית והאידיאולוגית של עיתונאים לקבוצות באוכלוסייה ובין אופי סיקורן", **העין השביעית**, 1.3.2002, <http://www.the7eye.org.il/49497>.

אונא, משה, 1983. **בדרכים נפרדות - המפלגות הדתיות בישראל, בחירת דרכן ערב הקמת המדינה והכנסת הראשונה והשנייה**, אלון שבות: יד שפירא.

---, תשט"ו. "הצעה לתכנית המפלגה", **בשבילי המחשבה והמעשה**, תל אביב: מורשת, עמ' 153-174.

אוריק, יהונתן, 2014א. "הרב דרוקמן נגד הרב אבינר: הפך את בנט לשק חבטות", *nrg*, 25.12.2014, <http://www.nrg.co.il/online/11/ART2/663/850.html>

---, 2014ב. "הרב אבינר על בנט: הוא חצי-דתי", *nrg*, 3.10.2014, <http://www.nrg.co.il/online/11/ART2/632/474.html>

אזולאי, מורן, 2014. "ינון מגל ישריין ברשימת הבית היהודי", *ynet*, 28.12.2014, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4608413,00.html>

איש שלום, בנימין, 1990. **הרב קוק: בין רציונליזם למיסטיקה**, תל אביב: עם עובד.

איש שלום, בנימין, ושלום רוזנברג (עורכים), 1985. **יובל אורות - הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל**, תל אביב וירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית.

אלדר, עקיבא, ועדת זרטל, 2004. **אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל, 1967-2004**, אור יהודה: כנרת.

אלמוג, עוז, ודוד פז, 2008. "זרמים אידיאולוגיים וסגנונות חיים באוכלוסייה הדתית-לאומית", **מוסד שמואל נאמן למדיניות ציבורית**, <http://archive.is/ixHGE>

אלרן, מאיר, 2005. "השלכות ההינתקות על החברה הישראלית", **עדכן אסטרטגי** 8(3): 22-27, <https://tinyurl.com/y9efkapu>

אמסטרדמסקי, שאול, 2014. "אפליה ממוסדת: תלמידי החינוך הממלכתי-דתי מקבלים הכי הרבה תקציבים", **כלכליסט**, 4.12.2014, <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3646702,00.html>

אריאל, יעקב, 2015. "עקדת יצחק בפרספקטיבה של הדורות", **929**, 19.1.2015, <https://www.929.org.il/page/22/post/702>

אריאל, עזריאל, 1994. "האם צדקה הדרך האגודאית?", **נקודה** 16: 175-19.

ארן, גדעון, 2013. **קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו**, ירושלים: כרמל.

---, 1987. "מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ארנון, ישי, יהודה פרידלנדר, ודב שוורץ (עורכים), 2012. **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

באר, חיים, 1987. **עת הזמיר**, תל אביב: עם עובד.

בוארון, אביחי, 2005. "כך בדוכנים", **נקודה** 58: 277-63.

בוכניק, מאור, 2012. "נפתלי בנט: המחאה החברתית הייתה מחאת 'מגיע לי'", *ynet*, 25.12.2012, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4324361,00.html>

בן ארצי, חגי, 1994. "גוש אמונים חדש", **נקודה** 180: 30-35.

בן-מאיר, יהודה, 2005. "המשבר בקרב ציבור המתנחלים והשלכותיו", **עדכן אסטרטגי** 8(3): 28-31, <https://tinyurl.com/y88j76te>

בן נון, יואל, 1984. "בזכות הבטחון והאמונה ובגנות זעקות השבר", **נקודה** 85: 10-13.

בן נתן, רפאל, 1991. **בתנועה אחת: זכרונות, הגיגים ודברי תורה**, תל אביב: מורשת.

בן פורת, עדו, 2014. "בנט עונה לנחום ברנע", **ערוץ 7**, 13.12.2014, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/289158>

בן ציון, דויד, 2014. "לא תמיד חייבים משהו חדש", **כיפה**, 15.8.2014, <https://tinyurl.com/yabqo6we>

בן ששון, הלל, 2007. "עיון בשיח הכוח העדכני של חוגי הרב קוק על רקע ההתנתקות מרצועת עזה וצפון השומרון", **אלפיים** 31: 60-99.

בנט, נפתלי, 2014. סטטוס פייסבוק, 31.05.2014 (נערך מחדש), <https://www.facebook.com/NaftaliBennett/posts/750887611599576>

בר לב, מרדכי, 1982. "הישיבה התיכונית ומעורבותה במערכת החינוך הממלכתי-דתי בישראל", מרדכי אליאב ויצחק רפאל (עורכים), **ספר שרגאי: פרקים בחקר הציונות הדתית והעליה לארץ-ישראל**, ירושלים: מוסד הרב קוק, עמ' 206-222.

בראון, בנימין, 2004. "פולמוס דעת תורה בציונות הדתית בישראל - הרקע, העמדות והמשמעויות", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 422-474.

ברוך, חזקי, 2008. "הציבור הדתי - האליטה הפטריוטית", **ערוץ 7**, 20.1.2008, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/170823>

בת יהודה, גאולה, תשמ"ו. **איש המאורות: רבי יצחק יעקב ריינס**, ירושלים: מוסד הרב קוק.

גארב, הונתן, 2004. "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 171-200.

גולדפינגר, רבקי, 2008. "הרבנית נריה: הפער בין עולם הערכים של הציבור הכללי לבין ערכי הציבור שלנו גדל והולך", **המגזר**, 25.1.2008, <http://www.datili.co.il/index.php?id=16736>

גורני, יוסף, 2001. "משה אונג: האידיאליסט הפשרן", אליעזר דון יחיא (עורך), **בר-אילן - ספר השנה למדעי היהדות והרוח** כח-כט, עמ' 233-250.

גיגר, יצחק, 2013. "האליטה הרבנית לאחר ביצוע תכנית 'ההתנתקות': קוים לצמיחתה ולמאפייניה", משה רחימי (עורך), **מנהיגות והנהגה**, אלקנה ורחובות: מכללת אורות ישראל, עמ' 42-79.

---, 2002. "הציונות הדתית החדשה", **אקדמות** יא: 51-77.

גליק, יאיר, 2014. "מכת עלוני השבת", **ערוץ 7**, 13.5.2014, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/276121>

גרוס, זהבית, 2012. "קול 'כתום' וידיים 'כחול לבן': לאומיות ציונית-דתית קרועה בעידן של אי-ודאות", ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 91-118.

- , 2003. "תפקידו החברתי של החינוך הממלכתי דתי", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 129-186.
- גרינבוים, נתן, 1999. "החינוך הממלכתי דתי במעבר לשנות האלף השלישי", שמחה רז (עורך), **קובץ הציונות הדתית ב, ירושלים: הסתדרות המזרחי, הפועל המזרחי, המרכז העולמי, עמ' 292-304**.
- גרינווד, חנוך, 2014א. "הרב ליאור: על תקומה לפרוש מן הבית היהודי", **כיפה**, 13.12.2014, <http://www.kipa.co.il/now/59956.html>.
- , 2014ב. "פרופסור אשר כהן: הציונות הדתית מתיישרת על פי הצד החרד"לי", **כיפה**, 23.11.2014, <http://www.kipa.co.il/now/59630.html>.
- דגן, מתתיהו, 2006. **החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה: חמישים שנות החינוך הממלכתי הדתי בישראל**, ירושלים: משרד הביטחון ומכללת ליפשיץ.
- דון יחיא, אליעזר, 2005. "דמוקרטיה והלכה בקבלת החלטות מדיניות: מגמות בציונות הדתית על רקע פולמוס ההתנתקות", **אקדמות** טז: 11-22.
- , 2004. "מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית - חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 129-159.
- הדרי, יונה, 2003. "מלחמת ששת הימים - שתי תגובות: תנועת העבודה והציונות הדתית הלא-משיחית", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 259-322.
- הולצר, אלי, 2009. **חרב פיפיות בידם: אקטיביזם צבאי בהגותה של הציונות הדתית**, ירושלים ורמת גן: מכון שלום הרטמן והפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן.
- , תשס"א. "גלגולו של רעיון 'שלוש השבועות' בהגותו של הזרם הציוני-דתי", **דעת** 47: 129-145.
- הלוי, חיים דוד, תשל"ט. "דבריו האחרונים של בן ציון מאיר חי עוזיאל", **תולדותיו ומפעלו הספרותי של מרן הרב ב"צ מאיר חי עוזיאל זצ"ל**, ירושלים: אמרי פי, עמ' 63-64.
- הלינגר, משה, תשס"ה. "הרב יצחק יעקב ריינס - מניח התשתית להגות אורתודוקסית מודרנית ציונית", **דרך הרוח** א: 349-374.
- , 2000. "התנועה הציונית-דתית בפתח המאה ה-21, בין גסיסה לבין תחייה אפשרית", **אקדמות** י: 7-61.
- הסכם קואליציוני, 2013. "הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-33 למדינת ישראל", 15.3.2013, http://main.knesset.gov.il/mk/government/documents/Coalition2013_1.pdf.
- הראל, ישראל (מנחה), 1995. "דווקא כן התנחלנו בלבבות", **נקודה** 14: 187-27.
- הרמן, תמר, גלעד בארי, אלה הלר, חנוך כהן, יובל לבל, חנוך מוזס וקלמן נוימן, 2014. **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי לאומי בישראל 2014**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ויסטוק, משה, 2016. "מה הציבור הסרוג אוהב לקרוא?", **כיפה**, 10.11.2016, <https://tinyurl.com/y9u2pnek>.
- זילברמן, יוסי, 2014. "בנט יהיה שר אוצר, או חוץ או ביטחון", **מאקו**, 3.12.2014, <https://tinyurl.com/y9zlar9t>.
- זיתון, יואב, ומורן אזולאי, 2014. "כל החורים בחוק הגיוס", *ynet*, 21.2.2014, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4490856,00.html>.

זלבה, מיכאל, 2017. "דמוגרפיה של הדתיות: תהליכי חילון בציבור הדתי והמסורתי", **חותם**, <http://www.chotam.org.il/media/37347/demography-of-religiosity.pdf>

חלמיש, יעקב, 1994. "להציל את הציונות מעצמה", **נקודה** 175: 50-52.

חסון, ניר, 2005. "אנשי ההר נגד אנשי החול", **הארץ**, 3.8.2005 <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1032861>

כהן, אשר, 2015. "משהו חדש מתחיל": הבית היהודי בבחירות 2013 כמפלגת מחנה פתוחה", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל 2013**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 282-255.

---, 2005א. "הציונות הדתית, ההתנתקות והשבר - לאן?", **אקדמות** טז: 23-29.

---, 2005ב. "משיח רוכב על סנק: המחשבה הציונית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955-1975" - ביקורת על ספרה של יונה הדרי", **מגמות** 4: 779-783.

---, 2004. "ראשית צניחת גאולתנו - דעיכת הציונות הדתית במאבק על הזהות היהודית במדינת ישראל והשפעותיה לעתיד", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 364-385.

---, 2002. "הלכה ומדינה, 'דעת תורה' ופוליטיקה: זיקות גומלין בין מנהיגות דתית ופוליטית במפלגות הדתיות", מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר - דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 435-451.

---, 1998. **הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

כהן, אשר, וישראל הראל (עורכים), 2004. **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני.

כהן, אשר, ומנחם לזר, 2017. "מפלגת שלטון מול מפלגה השואפת להנהגה: הליכוד והבית היהודי בבחירות 2015", מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 81-102.

כהן, גאולה, 1967. "הגרי"ד סולובייצ'יק: שיקולים בטחוניים ומדיניים יכריעו בענייני השטחים", **הצופה**, 24.10.1967.

לאו, בנימין, 2005. "מדוע לא נענתה תפילתנו?", **נקודה** 284: 16-21.

לביא, יוני, 2014. "מה הבשורה שלנו?", **מילה טובה**, 6.3.2014, <https://tinyurl.com/y7327v9x>

לוי, דליה, תשס"ו. "היסטוריה ומשיחיות בהגותם של הרב קוק וד"ר יצחק ברויאר", **דעת** 57-59: 313-332.

ליבוביץ, ישעיהו, 1954. "ראשי-פרקים לבעיית דת ישראל במדינת ישראל", **תורה ומצוות בזמן הזה**, תל אביב: מסדה, עמ' 131-134.

---, 1951. "השבת במדינה - כבעיה דתית", **בטרם** קכח.

ליס, יהונתן, 2015. "בנט מקצין את הקמפיין נגד המחנה הציוני ומציג: 'סרטון המאס' של יוסי יונה", **הארץ**, 21.1.2015, <http://www.haaretz.co.il/news/elections/1.2546690>

---, 2013. "הבית היהודי: נטיל וטו על חוק מתן נקודות זיכוי להורים הומואים", **הארץ**, 2.12.2013, <http://www.haaretz.co.il/news/politi/premium-1.2180163>

ליס, יהונתן, ויאיר אטינגר, 2013. "חוק הגיור אושר בוועדת השרים, בתמיכת הבית היהודי", **הארץ**, 3.11.2013, <http://www.haaretz.co.il/news/politi/1.2156058>

מוזס, חנון, 2009. "מצינונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.

מלמד, זלמן ברוך, תשס"ה. "היחס לצבא ולמדינה בעקבות הגירוש", **ישיבה**, יד באלול תשס"ה, <http://www.yeshiva.org.il/midrash/4072>

מערכת כיפה, 2013. "הרב שפירא: ההשתלבות בחברה הישראלית מפוררת את ההלכה", **כיפה**, 3.7.2013, <http://www.kipa.co.il/jew/52384.html>

נהוראי, מיכאל צבי, 1989. "למהותה של הציונות הדתית: עיון במשנותיהם של הרב ריינס והרב קוק", **בשבילי התחייה** ג: 25-28.

נחשוני, קובי, 2010. "הרב לבנון: רב מחויב לתורה, לא לדמוקרטיה", *ynet*, 14.10.2010, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3969208,00.html>

סבתו, עוזיאל, ונריה רוזנברג, תשע"ה. "רב הבית - ראיון עם הרב חיים דרוקמן", **ישראל** 688.

סגל, ארנון, תשע"ה. "את המהפכה התודעתית של הצבא עלינו לחולל גם בחברה הישראלית - ראיון עם הרב אביחי רוזצקי", **עולם קטן** 478.

סדן, אלי, תשע"ו. **מי את הציונות הדתית? שו"ת (shoot) מימין ומשמאל**, עלי: ישיבת בני דוד, זמין גם בקישור http://www.bneidavid.org/DocsUpload/010270/Doc_10270.pdf

סמוטריץ', בצלאל, 2014. "מגיע לעם ישראל שנקבל יותר", **בשבע** 600, 3.7.2014, <https://en.calameo.com/read/0016608025b16ac517ae8>

סרגוסי, שלומי, 2013. "בין כוחות משיכה מנוגדים: החינוך הממלכתי-דתי בין הלכה לדמוקרטיה", דן אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל אביב: עם עובד, עמ' 202-235.

סתיו, אריה, 1990. "גוש אמונים - תנועה במצוקה", **נקודה** 144: 26-29.

עולם קטן, תשע"ה(א). "אנחנו כבר לא יכולים להישאר קטנים - ראיון עם הרב זלמן מלמד", **ערוץ 7**, 9.3.2015, <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/294260>

עולם קטן, תשע"ה(ב). "מדוע טרם היה כאן ראש ממשלה דתי ובמי זה תלוי", מאמר מערכת, **עולם קטן** 476.

ענברי, מוטי, 2007. "פוסט-ציונות במחנה הדתי-לאומי: המקרה של תנועת 'מנהיגות יהודית'", **תרבות דמוקרטית** 11: 117-150.

פולק, אורי, 2012. "הרב מלמד: מצבנו הכלכלי מצוין, תפסיקו להתפנק ולהתלונן", **כיפה**, 16.5.12, <http://www.kipa.co.il/now/48399.html>

---, 2011. "הרב אליהו: אל תתפתו לצדק חברתי בלי אמונה", **כיפה**, 25.8.2011, <http://www.kipa.co.il/now/46019.html>

פיגה, מיכאל, 2002. **שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשווי ועיצוב המרחב בישראל**, ירושלים: מאגנס.

פינקלשטיין, אריאל, 2012. **החינוך הממלכתי-דתי: תמונת מצב, מגמות והשיגים**, תל אביב: נאמני תורה ועבודה, זמין גם בקישור <http://www.toravoda.org.il/files/chinuch%20dati.pdf>

פיקאר, אריאל, 2009. "מעמד הנכרי במדינת ישראל בפסיקת רבני הציונות הדתית", **ראשית** 1: 187-208.

פרסיקו, תומר, 2015. "הפרטת הדת וקידוש האומה: קריסת הקולקטיביזם הציוני ותולדותיה", **אקדמות** ל: 15-28.

קוק, אברהם יצחק הכהן, תרפ"ד. **אורות התשובה**, ירושלים: מוסד הרב קוק.

קיל, יהודה, תשל"ז. **החמ"ד: שורשיו, תולדותיו ובעיותיו**, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי.

קמינצקי, יגאל, תשס"ה. **מהתנתקות להתחברות, שאלות ותשובות בענייני השעה**, נווה דקלים: ועד רבני גוש קטיף.

קמפינסקי, אהרון, 2012. "התארגנות רבנים בציונות הדתית: המקרה של 'חבר הרבנים'", ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 121-143.

קפלן, אלי, תשע"ה. "האמת על פעילות דת ומדינה בהנהגת הבית היהודי במושב האחרון", **עולם קטן** 478.

קפלן, קימי, 2017. "חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים", **מגמות** נא: 207-250.

---, 2006. "עלוני פרשת השבוע בחברה היהודית האורתודוקסית", משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), **ספריות ואוספי ספרים**, ירושלים: מרכז שזר, עמ' 447-482.

קרוב, זאב, 2007. "על מועצת יש"ע לעבור לקו הסברה שמשדר ערכים ולא סכנה ביטחונית", **בשבוע** 268, 22.11.2007, <http://www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/7015>.

---, תשס"ה. "נזכור ולא נתבלבל - זו מדינת ישראל שלנו!", **באהבה ובאמונה**, ו באלול תשס"ה.

קשתי, אור, ויעל געתון, 2011. "אינדוקטרינציה דתית במקום מסע ישראלי", **הארץ**, 11.3.2011, <https://www.haaretz.co.il/news/education/1.1166274>.

רביצקי, אביעזר, 1994. **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל אביב: עם עובד.

רוזן, ישראל, תשס"ה. "כניעה, דגל לבן, 'קריעה' וגלות", **שבתון**, כג בתמוז תשס"ה.

רוזנק, אבינועם, 2013. **סדקים: על אחדות ההפכים, הפוליטי ותלמידי הרב קוק**, תל אביב: רסלינג.

---, 2012. "הלכה, אגדה ונבואה בתורת ארץ ישראל לאור 'אחדות ההפכים' במשנת הראי"ה קוק", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: אישים ושיטות**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 261-287.

---, תש"ס. "ההלכה הנבואית והמציאות בפסיקתו של הרב קוק", **תרביץ** סט: 591-618.

רוט, ענת, 2014. **לא בכל מחיר: מגוש קטיף עד עמונה, הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל**, תל אביב: ידיעות ספרים.

רוטנברג, חגית, 2005. "גיוס כללי", **בשבוע** 132, 24.2.2005.

רזדניר, עמיחי, תש"ע. "המשפט העברי בין 'לאומי' ל'דתי': הדילמה של התנועה הדתית-לאומית", **מחקרי משפט** 1: 91-178.

רם, אורי, 2005. **הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים**, תל אביב: רסלינג.

רענן, צבי, 1980. **גוש אמונים**, תל אביב: ספרית פועלים.

רצבי, שלום, 2012. "לשאלת שיתוף הפעולה עם חילונים ותפקידה של 'המזרח' בהגותו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק", ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 35-66.

שגיא, אבי, ודב שוורץ, 2003א. "בין חלוציות ללימוד תורה: זווית אחרת", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 73-77.

--- (עורכים), 2003ב. **מאה שנות ציונות דתית** א"ג, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

- שוורץ, דב, 2013. "רבנות, דמוקרטיה, פוליטיקה", **דעות** 60, <https://tinyurl.com/y59qk2ap>.
- , 2012. "הציונות הדתית כתופעה תרבותית - מבוא", ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' ט"כ.
- , 2010. "הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפיני ישובים", דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל**, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר הציונות וישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 177-212.
- , 2004. "מראשית הצמיחה להגשמה", אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 24-134.
- , 2003. **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**, תל אביב: משרד הביטחון.
- , תשנ"ח. "הגות ציונית דתית נגד הציונות הדתית: הערות והרהורים על משנתו של אליעזר גולדמן", **דעת** 41: 47-55.
- שטרן, אריה, 1994. "להפסיק לבכות ולהתחיל לעשות", **נקודה** 179: 31-35.
- שלג, יאיר, 2007. **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע: הינתקות 2005 כמקרה מבחן**, מחקר מדיניות 72, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- , 2006. "פעם הייתה מפד"ל, מי זוכר?", **הארץ**, 17.2.2006, זמין גם בקישור <http://news.walla.co.il/item/861334>.
- שלמון, יוסף, תשס"ו. **אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- שפירא, יוסף, 2012. "הרב יצחק יעקב ריינס - מייסדה של הציונות הדתית: הלכה, הגות, מעשה", אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: אישים ושיטות**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 381-408.
- שקדיאל, לאה, וצור ארליך, 2010. "היפרד נא מעלי": גבולות הגזירה של הציונות הדתית", **דעות** 46.

Festinger, Leon, Henry W. Riecken, and Stanley Schachter, 1956. *When Prophecy Fails: A Social and Psychoanalytical Study of a Modern Group that Predicted the Destruction of the World*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Pargament, Kenneth I., 1997. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, New York: Guilford Press.

Pogge, Thomas, 1997. "Group Rights and Ethnicity", in Ian Shapiro and Will Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights*, Nomos Volume XXXIX, New York: New York University Press, pp. 187-221.